KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLV. évf. Januarius—Februarius. 1-ső füzet.

Unitarius egyházi törvények a papválasztásról.

A magyarországi unitarius egyház törvényhozó testülete az egyházi főtanács volt a multban is és az jelenleg is. (206. §.) Az egyházi törvények végrehajtása körében szükséges rendeletek, útasitások kibocsátása a végrehajtó batalommal fölruházott E. K. Tanács hatáskörébe tartozik. Sőt az egyházi törvények 229. §. 1. pontja értelmében „a mennyiben a zsinati és főtanácsi határozatok végrehajtásánál az alkalmazás körülményei változtatást igényelnének, joga van az E. K. Tanácsnak ezt a következő főtanácsig tartó érvényességgel kivételesen és saját felelősségére megtenni“.

Ez tulajdonkép időleges törvényhozási jogkör.

A törvények életbelépése tekintetében egyházi törvényeink általános érvényü, határozott rendelkezést nem tartalmaznak. A kihirdetés tekintetében a régi gyakorlatot tartotta fenn az új szervezeti törvény, a mely „a püspök, E. K. T. és főtanácsok rendeleteinek és az egyházi törvényeknek kihirdetését“ az egyházköri közgyülés tárgyai közzé veszi föl (146. §.). Az egyházi törvények kötelező erejének kezdeti időpontja e szerint határorozatlan, ha csak az életbeléptetés napja külön megjelölve nincs.

Az unitarius egyházban a törvények megismerésére minden érdeklődőnek bő alkalma volt a multban, mert a Kolozsvárt évenként tartott téli és a szintén évenként más és más helyen tartott nyári főtanácsok a legnagyobb nyilvánosság mellett folytak le és a törvények a köri gyüléseken is kihirdettettek.

Jelenleg a helyzet még kedvezőbb, mert — 1900-tól kezdődően — az egyházi főtanácsok jegyzőkönyvei kinyomattatnak és az egyházközségnek, egyházköröknek és egyházi tanácsosoknak megküldetnek.[1]

[1] Az országos törvények a multban királyi jóváhagyás után az ország gyülésen és a vármegyei közgyüléseken hirdettettek ki és az országgyülésre személyesen meghivottaknak is megküldettek.

Az egyház törvényeinek minél részletesebb és szélesebb körben való megismerése evidens közérdek is, minthogy az egyház ügyei iránt való érdeklődést nagyban fokozza. Már pedig saját tapasztalatomból állithatom — a mint az evangelikus egyházra nézve Mikler is észlelte [1] — hogy közkézen forgó unitarius egyházjogi munka hiányában és mert az unitarius egyházjogot alkotó jogszabályok szétszórtan fordulnak elő, még az egyház igazgatásában tevékenykedők is néha egyes kérdés megvilágitásánál a legnagyobb nehézségekkel küzdenek.

Ezért az E. K. Tanács jó és hasznos szolgálatot teljesit az által, hogy a 190/909. E. K. T. szám alatt az egyházi törvények csoportonként való átvizsgálására és a szükséges tervezetek elkészitésére több bizottságot küldött ki.

A magam részéről, a menynyiben élethivatásom megengedi — egyházam iránt tartozó kötelességből oda fogok törekedni, hogy egyházjogunkat a nagy nyilvánosság előtt megismertessem és az egyes kérdéseket az állami és más egyházi törvényekkel összehasonlitva s jogtörténeti alapon tárgyalva megvilágitsam, hogy a mult emlékeinek tiszteletét fokozzam és erősitsem s a jövőbe vetett reményt és bizalmat ezzel is növeljem.

*

Társadalmi életünknek nyitott szemmel való figyelése mindenkit meggyőzhet arról, hogy korunkat valami sajátos, ideges nyugtalanság uralja. A merre tekintünk, mindenütt azt látjuk, hogy a szellemi és fizikai erőkifejtés megnövekedett s néhol az expansiv erők az eddigi kereteket is recsegtetik, ropogtatják.

Jelenleg az 1881. LXVI. t.-cz. rendelkezésénél fogva jogérvényesen az „Országos Törvénytár"-ban tétetnek közzé és ha a törvény másként nem intézkedik, a kihirdetéstől számitva 15 nap mulva lép hatályba.

Az uzsoráról és káros hitelügyletről szóló 1883: XXV. t.-cz. 26. §-a azonban akként rendelkezik, hogy a korcsmai hitelről rendelkező fejezet szövege *minden községben* évenként szokott módon kihirdetendő és minden italmérési helyiségben a vendégek által könnyen látható helyen magyarul s az illető község jegyzőkönyvi nyelvén kifüggesztendő és olvasható állapotban tartandó".

Szóval a korcsmai hitel meggátlását a törvényhozó akként kivánja hatékonyan elérni, hogy a vonatkozó törvényt minden évben nyilvánosan kihirdetteti.

[1] *Mikler Károly:* Magyar evangelikus egyházjog.

A jelen kor socialis szelleme a munkásosztály legalsóbb rétegeit is megérintvén, az egyének és államok egész gazdasági életét befolyásoló munkásmozgalmak többé már el nem nyomható arányokban igazolják azt a föltevést, hogy az emberiség előre meg nem határozható irányban egy nagyobb lépés megtevése előtt áll. A tudományos kutatás újabb és újabb sikerei az emberi művelődés lépcsőjén mind magasabbra és magasabbra ragadják az egyeseket s bár az emberi tudás határai nem végtelenek, még távolról sem sejthetjük ama perspectivát, a mely a jövő ködéből kibontakozhatik, mert „soha egyetlen kor sem érte meg úgy, mint a mienk, az élet minden formáinak ily teljes megbolygatását. Minden meg van ingatva: gazdaság, tudomány, művészet, erkölcs, vallás; minden fogalom oly forrongásban van, hogy utoljára azt kell hinnünk, hogy egyáltalában nincsen is már többé semmi megingathatatlan“.[1]

A hit világában, a szabad kutatás elvénél fogva, a tudományosan igazolt fölfogások jutnak előtérbe és igy unitarius hitvallásunk szabad szelleme mind jobban és jobban terjed. De valójában egyházunk kicsiny területen, csekély számban törtet a tömegküzdelemben kitüzött czélja felé.

Nagyobb erőkifejtésre azonban számszerüleg nagyon kevesen vagyunk, úgy, hogy fenmaradásunk és fejlődésünk föltételei között föltétlenül helyet kell találjon minden viszonylatban a jobb, okosabb, bölcsebb belátás, mert hiszen az irányitásra mindig a szellemi felsőbbséggel birók voltak hivatva. Egyházunk 400-dos multja igazolja jelmondatunk aranyigazságát: Legyünk okosak, mint a kigyó és szelidek, mint a galamb.

Egyháztörténetünk végiglapozása is erről győzhet meg és a mult szellemét megrögzitő és megőrző egyházi törvényeink is erről tanuskodnak. Az évszázados küzdelmek alatt egyházunk bölcs vezetői mindig megértették koruk szellemét és erőnk gyöngeségének tudatában sohasem éltek vissza a szerencse kedvezésével, hanem hitvallásunk biztositására igyekeztek megtalálni azt a helyes középútat, a melyen a máig eljuthattunk.

Ezért van az, hogy egyházi törvényeink ha nem is állottak mindig összhangban ama kor szellemével, a melyben még érvényben állottak, de sohasem voltak a lehető haladás aka-

[1] *Sombart W.:* A socialismus és a socialis mozgalom. 1908.

dályai. A bennük rejlő szellem a vezetőknek mindig biztos iránytű volt az egyházi élet hajójának irányitásában. A mult hagyományaihoz való ragaszkodás a gyors újitások idején sokszor bizonyult czélszerünek. A törvényalkalmazásnál a bevitt szellem a fontos és döntő.

Számos példára hivatkozhatnám úgy az egyházjog, mint a polgárjog köréből, de legyen szabad ezúttal csak arra utalnom, hogy a lobbanékony kedélyü franczia nép változások után sovárgó szellemével teljesen meg tudott nyugodni abban, hogy a XVIII. század végén szerkesztett és 1803. III. 15.-én kihirdetett code civil rendelkezései nyerjenek alkalmazást ma a XX. században is.

A törvényalkottà régi keretbe azonban a franczia biróság a XX. század szellemét helyezi el. A mi kicsiny egyházunk régi, egyszerü törvényeink keretébe miért ne lehetne a XX. század szellemét bevinni, de mértékkel!? Nem azt akarom ezzel jelezni, hogy ne igyekezzünk a korral haladni és ezzel haladva korszerüt alkotni ott és akkor, a mikor kell, de szent meggyőződéssel hirdetem, hogy a kedélyvilág irányitására hivatott egyház szerkezetében újitásokat csak akkor szabad és kell behozni, ha annak szüksége elodázhatatlan. Ez a szükség azonban annál később következik be, minél teljesebb mértékben tud a törvény alkalmazására hivatott hatóság a kor kivánalmainak megfelelő szellemet a törvény rideg szavaiba belevinni.

Ezeknek az eszméknek a hatása alatt fogtam hozzá a közvélemény által az utóbbi időben fölszinre dobott ama kérdés tanulmányozásához, hogy papválasztási törvényünk megfelel-e a kor kivánalmainak?

A mult iránt érzett tisztelettel s a jelen felvilágosodott szellemétől áthatva forgattam a poros foliansokat és a mult fakult betük által megőrzött emlékeit megilletődve olvasgattam. A máról azonban csak úgy alkothat mindenki helyes fogalmat, ha a multat is ismeri, mert minden egyes előtérbe tolult kérdéssel csak úgy leszünk teljesen tisztában, ha az egyik hires német történész rendszerét követve azt is vizsgáljuk: hogyan is volt régen? E szerint vissza kell menjünk a mult ama forrásaira, a melyeknek ma birtokában vagyunk. E helyen egymáshoz sorakoztatom amaz alapköveket, a melyeken jelenlegi papválasztási törvényünk nyugszik.

És ebben egyedüli kalauzunk érdemeinek kiválóságán fölül egyedüli egyházjogirónk: bölöni Mikó Lőrincz, a ki az unitarius egyházjog tekintetében époly alapvető munkálkodást végzett, mint Uzoni-Fosztó István az egyháztörténet megirásával.[1]

Kiváló egyházjogirónk emléke iránt táplált tiszteletem arra kötelezne, hogy az alkalmat megragadva, egyházi levéltárunkban kéziratban őrzött munkájából a vonatkozó részt itt teljesen hű szövegben közöljem, de ezúttal a belső emberek választására vonatkozó törvényeket eredeti szövegükben kivánom megismertetni, hogy jövőben alapul szolgálhassanak kritikai tanulmányokra és más irányu munkálkodásokra.[2]

Mikó Lőrincz kiváló egyházjogirónk 1862. évben a belső emberek tétele tekintetében 3 korszakot különböztetett meg: a marasztalás, rendelés és választás korszakát.

[1] Mindkét iró munkája elsőrendü forrásmunkát képez s csak sajnálhatjuk, hogy ezek a munkák máig sem jelentek meg nyomtatásban, mert ez a külvilággal szemben nagy irodalomtörténeti veszteség.

[2] *Mikó Lőrincz* munkájának czimlapján ez áll:

„Az erdélyi unitarius vallásközönség igazgatási Rendszere. Irta: bölöni Mikó Lőrincz tanár. (Sajátkezüleg irt eredeti szöveg.) Kolozsvárt, 1862.“ (NB. E munka alapját a Mikó által összeszedett egyházi törvények [Canonok] képezik.)

A következő lapon pedig ez olvasható:

„A n. Mikó Lőrincz kéziratban hátrahagyott műveit s jelesen az egyházjogot oly feltétellel ajándékozták az unitarius vallásközönségnek az iró gyermekei, hogy ezek tartassanak a status levéltárában s ha nyomtatásban ezek, vagy ezek alapján és ezek felhasználásával irt egyházjog kiadatnak, a tiszta jövedelem adassék a tanári nyugdíjalapnak, melynek megkezdéséül, mint legelső kezdeményezők 40 frtot o. é. be is adnak.

Kolozsvárt, 1874 junius 1.-én. Mikó Miklós kir. törv. biró, Mikó Imre kir. törv. jegyző, Mikó Klára Benczédi Gergelyné.

Lásd: 114/874. közig. sz.; 152 874. p. ü. sz.“

Mikónak még két (2) művét ismerjük: 1. A házasságról az erdélyi unitariusok értelme szerint és a Perlekedés rendje a válóperekben. Kolozsvár, 1862. 2. Ezt megelőzően leforditotta volt Szentábrahámi Mihály latin nyelven irt munkáját: Rövid útmutatás az Egyházi Törvényszék előtti Perfolyamról (1861).

E két mű az egyházi biráskodás megszünése folytán gyakorlati értékkel nem bir.

(Mikó Egyházjogtanának a kiadására s illetve újradolgozására a kellő intézkedést a Képv. Tanács megtette, de az illető arra hivatott iró időközben elhalálozott. *Szerk.)*

Időben kifejezve: *a)* 1568—1778. (marasztalás);
b) 1778—1840. (rendelés) és
c) 1840— (választás).

A 114. §-ban „Választási legújabb törvény“ felirat alatt a H.-Almáson 1845-ben hozott választási törvényt ismertette. Azóta 1889-ben újabb törvényt alkotott a Főtanács s igy ennek figyelembevételével kell a fennállott választási rendszerek korszakait beállitanunk. Véleményem szerint azonban a bölöni zsinaton 1840-ben alkotott választási törvény egy egészen eredeti rendszert volt hivatva életbeléptetni s ha rövid ideig állott is fenn: azt külön korszaknak tartom. Erre való tekintettel én ma időbelileg is meghatározva négy korszakot találok megállapitandónak:

I. Korszak: az unitarius egyház kialakulásától 1778-ig. (Marasztalás.)

II. Korszak: 1778—1840. (Rendelés.)

III. Korszak: 1840—1845. (Pályázattal összekötött választáson alapuló rendelés.)

IV. Korszak: 1845— a jelen korig. (Választással összekötött rendelés.)

A belső emberek tételére vonatkozó egyházi törvényeinket e négy korszak szerint csoportositva kivánom az alábbiakban ismertetni.

I.

A marasztalás korszaka.

(1568—1778.)

Dávid Ferencztől — Koncz Boldizsárig.

A reformatio a lelkiismeret-szabadság forradalma volt. A protestáns egyházak kialakulása a szabaddá lett szellem evolutiojának tekintendő. A fejlődés azonban nem előre meghatározott keretekbe ment végbe, hanem a külső körülmények voltak a lehetőség határai. Az unitarius egyház megalapitása oly tág keretnek látszik ma is, hogy négy évszáz haladása és tudományos fejlődése sem tette szükségessé a keretek tágitását. Elég szabad tér volt tehát az egyház beléletének alakulására évszázadokon át. A szabad szellem képviselői azonban sok mindenben

a nép-lélek kivánságának a kielégitését helyezték előtérbe és nem egy intézményt fogadtak el és tartottak meg a multból, csakhogy az egy igaz Isten magasztos eszméjét megmenthessék.

Papválasztásunk is az akkori kivánalmaknak megfelelően alakult. A lelki-élet élése abban az időben korszellem volt, mint ma a gazdasági élettel kapcsolatos socialismus. A tömeg volt az úr és vezére csak az lehetett, a ki a tömegnek irányt szabni tudott.

Az egyház emberei tehát nagy lelki felsőbbséggel kellett viseljék azt a sorsot, a mely a többségnek valóságos vándor-apostoloskodás volt. Az unitarius hit apostolai sem voltak kivételek. Erre mutat a „marasztalás" rendszere. Maradhattak, ha marasztották és mehettek, ha menni akartak. És ez a papra, esperesre és püspökre egyaránt érvényes szabály volt.

Mikó L. igy jellemzi: „Valamint a püspöknek és espereseknek évenként bucsuzniok kellett s a főtanácsnak és Egyházköri gyülésnek joga volt más püspököt és esperestet választani, igy az Eklezsiak és belső emberek közt is azon viszony állott fenn régen, hogy minden évben ki kellett nyilatkoztatni mind a belső embereknek: maradnak-e tovább?, mind az Eklezsiának: marasztalják-e, vagy nem őket?" [1]

[1] Kézirat: 111. §.

Ezzel kapcsolatban jelezni kivánom, hogy a marasztalás formájában évenként megújuló püspökválasztásra nézve a következő egyházi törvényeink voltak:

I. *a)* Mikó szerint a világi tisztviselők akkori szokás szerint évenként bucsuzni tartozván, ez átszivárgott az egyházi életbe is. A püspökmarasztalás tehát eleinte szokáson nyugodott.

b) Az 1751. évi januárius 16.-án Kolozsvárt tartott főtanács és az ugyanazon évben junius 12.-én Árkoson tartott zsinat valamelyikén szerkesztetett a „Zsinatról való Instructio", azaz a zsinattartás ügyrendje. Ennek 11. pontjában, előzőleg az „os ecclesiae" (közszónak) könyörgéséről rendelkezvén, ez áll:

11. Elvégezvén, a Generalis Notarius ül a templomban levő asztal mellé és ha a Superintendens akar, vagy megengedik bucsuzni s a templomból ad censuram kimenni, az atyafiak judiciumokat, visszajövén, pronuncialja".

E rendelkezésből nyilvánvaló, hogy a marasztalás korszakában a bucsuzás elvileg a püspökre nézve is fennállott, azonban a bucsuzás mellőzésének elhatározásáról egyúttal a marasztalás is kifejezésre jutott.

c) A püspök bucsuzása 1787-ben, a D.-Szent-Mártonban VI/16.-án tartott zsinaton lett eltörölve Lázár István hüségi esküjének letétele alkalmával. Tiz évvel később, mint a papmarasztalás.

A „marasztalás“ rendszerének a kialakulására biztos adatokkal nem rendelkezvén, be kell érnünk az okszerü következtetésekkel.

E czélból azt hiszem leghelyesebben járunk el, ha első sorban arra a sajátos korszellemre gondolunk, a mely a nép legalsó rétegét is áthatva gyors egymásutánban fejlesztette ki a különböző egyházakat.

Megtörtént tehát, hogy rövid időn belől az egyházközség papja, vagy a hivek más vallásra tértek át, sőt az egyes községekben a lutheranus, reformatus és unitarius vallásnak egyaránt voltak követői anélkül, hogy ezek kellően szervezve lettek volna. Egészen természetesnek találom tehát, hogy a pap ott hagyta az ekklézsiáját, ha a maga hitére megnyerni nem tudta és viszont a hivek is oly papot hivtak magoknak, a kinek a tanitását elfogadták. Az ilyetén változások fejlődhettek azután állandó rendszerré, a mely szerint a pap és a hivek között minden évben tisztázni kellett a helyzetet, t. i. a hivek kinyilatkoztatták, hogy a papot marasztalják, vagy a pap kinyilatkoztatta, hogy nem marad. Helyesen utal Pokoly arra, hogy a protestans gyülekezetek a vallás szabad gyakorlatát biztositó törvények erejénél fogva maguk választják mindenütt a lelkészeket.[1]

II. Az esperesekre nézve is elvileg kötelező volt e korszakban a bucsuzás, illetve marasztalás.

Az esperesi bucsuzás részletesen leirva az 1751. évben kelt s fennebb jelzett instructio 12. pontjában.

E szerint: . . . minden T. Esperest a Sinat előtt való partialisban censura alá bocsájtja magát és a judiciumot notarius és assesorok subscriptiója és pecsétjek alatt a Sinatnak reportálják a notariusok.

Ehhez a formulához a Generale Conzistorium szorosan ragaszkodott. Az 1808. évi csókfalvi zsinaton hozott határozat szerint:

„Megerősittetik azon rendelés, hogy a partialis székekről Esperes atyánkfiainak hivatalaikra nézve való magaviseleteik aránt csak hiteles relatiók tétessenek ezen főconsistoriumhoz, a nélkül, hogy azok (t. i. az esperesek) a partialis által marasztalás alá hozattatnának.

E szerint az esperesek marasztalási rendszere is megszüntnek tekintendő e határozattal, habár a gyakorlatban azzal még később is találkozunk. Igy az 1818. I/15-iki főtanács határozata, hogy: „....az Esperesti esztendőnkénti megmarasztás eltörléséről hozott Consistorialis határozás minden környékekben publicaltassék“.

[1] *Pokoly* József: Az erdélyi Reformatus egyház története. IV. k. 110. lap. Kovács Albert ellenkező nézetet vall. Szerinte: a szabad papválasztás,

Ezzel kapcsolatban az országos törvények akként intézkednek, hogy a lelkész szabadon hirdetheti az isten igéjét „kiki a maga értelme szerint“, de a gyülekezet tetszésétől függ, hogy vajjon veszi-e azt, azaz megtartja-e az ily tanokat hirdető lelkészt.

Igy állván akkor a dolgok, teljesen magamévá teszem Pokoly ama nézetét, hogy a vallásos reformok idején az egyes egyházközségek között confessionalis kötelékek nem is állottak fenn, tehát e korszakban születhetett és született meg a papmarasztás intézménye. E felfogás helyességét támogatja az is, hogy ez a János Zsigmond alatt keletkezett törvényekkel áll a legszorosabb összefüggésben.

Nem bir e szerint semmi elfogadható alappal Kovács Albert ref. egyházjogi iró ama tanitása, hogy „a reformatus egyháztól még a papmarasztás szerencsétlen intézményét is elsajátitotta az unitárius egyház“.[1] Az előrebocsátott általános megjegyzések teljesen lerontják és tarthatatlanná teszik ez álláspontot és arra tanitanak, hogy az Erdélyben egymás mellett fejlődő reformatus és unitarius vallás elveit valló egyházközségek a külső körülmények hatása alatt jártak el egyformán és nem utánzási, elsajátitási hajlamból. Ennél a tételnél is rá kell mutassak a közvéleménybe átvitt ama téves tudatra, hogy az unitarius egyházjog a reformatus egyházjog copiája volna. *Az unitarius egyház joga épp oly önálló fejlemény, mint a reformatus egyház joga. A hasonlatosság a millieu elmélet törvényein alapszik.*

A papmarasztalásra vonatkozó alábbi törvényeink is erről győznek meg, mert mindenkor egyházunk belső szükségletére vonatkoztak.

1. Ebben az irányban a Cs.-Szt.-Mártonban 1639. évi jul. hó 11.-én tartott zsinat a következő törvényt alkotta:[2]

a mai értelemben nem tartozik a kalvinista alkotmány lényegéhez . . . s a magyar egyházat is csak az újabb liberalismus ajándékozta meg a szabad választás kétes értékü vivmányával. (I. kötet, 163. lap.)

[1] *Kovács* A.: Egyházjogtan. II. füzet, 429. l. (Bp., 1878.)

[2] Az egyházi törvények korszerüsége tekintetében párhuzamosan ismertetnem kellene a világi törvényhozás irányát is, azonban ez nagyon messze vezetne czélomtól. Mindazonáltal nem mulaszthatom el rámutatni e helyen arra, hogy az 1653. évi III/15.-én megerősitett és kiadott A. Constitutio első része a „religiókra nézendő dolgokról“ szólott, mert az I. articulus szerint: igen helyes és követésre méltó cselekedeti volt eleitől fogva ez hazának,

„A Miniszterek ha Ecclesiájokban tisztességesen marasztatnak Ecclesiajoktól, megmaradhatnak tempore suo, de ilyen conditióval: hogy ha az Ecclesianak szüksége leszen valamelyikre, akármi időben megmaradása után is libere Ecclesiajából kimehessen és az Ecclesiának kévánsága és szüksége szerint másua mehessén. Ha kinek pedig más Ecclesiába vacatio adatik, senki addig plenarii választ ne adjon a hivónak, mignem Seniorának meg nem jelenti, hogy igy az Ecclesiában minden dolog ordinate, pii et prudenter legyen".[1]

A Désfalván 1661. évben április hó 7.-én tartott zsinaton: Deliberatum. „Se minister, se Scholamester mala arte házanként való járással, igéretekkel, vendégeskedésekkel ne attentálja a hallgatókat magához temere csatolni".[2]

3. Tordán az 1738. januárius hó 10.-én tartott főtanácson ez határoztatott:

„Az mely atyafiak marasztaltatnak az Ecclesiában, függőben az Ecclesia elméjét ne tartsák, hanem magok elméjét kiadják, mi szándékkal vadnak, akarnak-e megmaradni, vagy nem, hadd promovealhassák az Ecklesiák magok dolgát in tempore, másként az Disciplinában való poenában incurrálnak".

4. A kolozsvári Főtanács 1755. januárius 18.-án a következő határozatot hozta:

„Jóllehet az ádámosi Ecclesiában a papmarasztalás iránt hasonlás vagyon, mindazonáltal mivel a nagyobb rész megmarasztotta a papot, a nem marasztó fél pedig semmi okát nem adta a marasztásnak (helyesen nemmarasztásnak), a törvény kivánja, hogy a pap maradjon, azért a Sz.-Consistorium helyben hagyja".[3]

hogy a közönséges jóról akarván concludálni (határozni) országos gyülésekben, mindeneknek előtte az Istennek tiszteletire nézendő dolgokon kezdették el elmélkedéseket.

A hasonló beosztású 1669-ben kibocsátott Compilata Constitutio pedig az I. rész. I. czim 2. és 3. articulusában a templomba járásról is a marasztalás rendszerére vonatkozóan országos kötelező törvényként rendelte:

II. art: A mely paraszt ember templomot nem akarna frequentálni, hanem az isteni tiszteletet elmulatná háromszor egymásután, az olyanokat a dominus terrestris istenhez való buzgóságából — méltó mentsége nem lévén az olyan jobbágynak — verettesse kézi kalodába, hogy az által is az isteni tiszteletre szoktathassa.

III. art: A prédikátorok a patronusnak és populusnak nagyobb részének akaratja ellen az ekklézsiában meg ne maradhassanak, lakhassanak, ha szintén a minor parstól marasztatnának is; hanem az esperestek kötelesek olyan helyekből kivinni és más helyekre collocálni.

[1] E helyeken az Ecclesia = összegyház; főtanács.

[2] Minister = pap.

[3] A törvény kivánja = a fennebb idézett országos törvényt kell ez alatt értenünk.

5. A Kaalban 1763-ban junius hó 18.-án tartott zsinat azt határozta, hogy:

„Mind a pap, mind mester atyafiak igyekezzek magokat illendőképen hivataljokhoz úgy comportálni, hogy maguk negligentiája, illetlen magaviselete okot ne adjon az Ecclesiának a meg nem marasztásra, vagy más Ecclesiából ha disponáltatnak, acceptáltatásokra."

6. Az 1768. évi januárius hó 18.-án Kolozsvárt tartott főtanács a következőket határozta:

„Sok időtől fogva tapasztalja mind a Consistorium, mind T. Superintendens ő kegyelme, hogy nemcsak az Ecclesiák, hanem még csak egy-két privatus ember is a consistorium ordinatiójának a pap s mester atyánkfiai iránt magukat opponálják s számba nem vévén, mihelyt az ordinatiót helytelen tetszések ellen valónak lenni megértik, mindjárt T. Superintendens ő kegyelmét vagy maguk praesentiájukkal, vagy levelekkel molesztálják, kivánván a Generale Consistoriumnak Ordinatióját sufflaminálni.

Tetszett azért a Generale Consistoriumnak olyan determinatiot tenni, hogy sem az Ecclesiák, annál inkább privatus emberek az ordinatio ellen szólani ne merészeljenek, azt ne vellicálják és T. Superintendens ő kegyelmére recurrálván, molestiat ne szerezzenek, mely Consistoriumnak ha kik engedelmeskedni nem akarnak, T. Superintendens ő kegyelme előtt olyan választ nyernek, hogy ki-ki tartsa magát a Consistorium ordinatiójához, minthogy ő kegyelmének is facultassa nincsen, hogy a Consistorium ordinatiója ellen cselekedjék".

Ezek az egyházi törvények a papmarasztás rendszerének kirivó hiányait szomoru képben mutatják be és ennek ellenére egyházunk a bajon radicális újitással nem igyekezett segiteni. Nem kutathatjuk ezúttal a távolabb eső okokat, de azt hisszük, hogy abban a korban a protestáns egyházakkal szemben fennforgott veszélyes helyzet nem volt alkalmas a belső organisatio kezdeményezésére.

A reformatus egyház is hasonló bajokkal küzdött és ott is csak azt látjuk, hogy 1700. évben — a midőn a pávai egyházközség papját minden indok nélkül elbocsátotta — a főconsistorium azt határozta, hogy „ezután a papokat akármi aprólékos és semmit sem érő vádra ki ne vethessék az ecclesiából hanem comunis inquisitio által".

Továbbá az is határozatba ment volt a ref. egyházban, hogy a „papüldöző" község a főconsistorium által fog megbüntettetni s habár ezt a határozatot 1709-ben a gubernium is

megerősitette és ily módon újból kihirdetve lett, mégis nagy nehezen lehetett érvényt szerezni ennek a határozatnak.[1]

Pokoly ezután a világi hatalom beavatkozását arra vezeti vissza, hogy a papmarasztás rendszere folytán az ev. ref. egyházban igen sok vacans miniszter volt különösen Háromszéken, a hol a Bethlen Gábor által 1614-ben adott privilegiumnál fogva ez az adózásra is hatással volt, nem lévén a papok kötelesek semmiféle vagyonuk után adót fizetni.

Ily viszonyok között a ref egyház is készséggel fogadta a papmarasztás rendszerét eltörlő királyi leiratot, mert ha az egyház autonomiáját sértette is, de alkalmas volt a belső bajok orvoslására.

E helyen azonban rá kell mutassak Pokoly ama helyes tanitására, hogy a papmarasztalás rendszerének az eltörlése alkalmával az unitarius egyházat is megkérdezték.[2]

A következő szakasz jegyzet-rovatában szóról-szóra közlöm a mi egyházi levéltárunk feldolgozatlan anyagából azokat az ismeretlen adatokat, a melyek idevonatkoznak és azok reánk vonatkozóan talán teljesebb világitásba helyezik a papmarasztalás eltörlésére vonatkozó resceriptum kiadását, mint azt Pokoly tette.

Az itt jelzett adatok ugyanis hivatalos intézkedésre voltak összeszedve még a XIX. száz első évtizedeiben, tehát elég közel ahhoz az időhöz, a mikor közvetlen tapasztalatból is megörökithető volt a tiszta való.

Pokoly ezt nem fogja kákán csomót keresésnek találni és én csupán a kérdés tisztázása okából terjeszkedtem ki ily részletesen, mert végeredményében ma már csupán a jogtörténeti fejlődés okából van a kérdésnek jelentősége. Készséggel elismerem és kiemelem, hogy más egyházak egyháztörténetirói közül senki sem foglalkozott velünk oly részletesen — bár hitelveinket illetőleg elfogultságtól ugyan nem menten —, mint ő.

És ezzel át is térek a következő korszak papválasztási rendszerének az ismertetésére.

(Folyt. következik.)

Dr. Tóth György.

[1] L. *Pokoly:* V. kötet. 47. lap.

[2] *Pokoly:* V. kötet. 47. lap. A király „a reformatus és unitarius egyháznál tudakozódván a mód után, melylyel ezen visszásságnak véget lehetne vetni, mindkét főconsistorium az ág. h. ev. egyház szokására mutatott, mely szerint a pap élethossziglan választatik".

Nehány vonás az unitarismus történetéből.

A XVI.-dik évszáz nagy reformatorai nem mentek vissza vallásújitásukkal az V.-dik százon túl. Egy évezred fölismert ékitéseit volt bátorságuk mellőzni anyaegyházuk újraépitésénél, de szemük a toledo-nicaeai zsinatok ködén gyönge volt áthatolni; vagy ha áthatolt is, a mit azon túl láttak, nem találták a nagyközönség elé valónak. Igy a keresztény egyház a XVI. évszáz első felében megújult ugyan, de csak annyiban újult meg, hogy visszahelyezkedett az ezer év előtti álláspontra.

Mindez nem elégitette ki az igazság után szomjazó bátrabb lelkeket. Voltak elegen, kik átaltak az evangeliumra Luther és Kálvin ablakán keresztül tekinteni. Nem voltak hajlandók ez előimádkozók bármely szavára esküdni, ha ellenkezett az meggyőződésükkel. A bibliát nemcsak a papok, hanem a nép kezébe valónak is állitták; a szabad vizsgálódás, a lelkiismereti szabadság elveit mindennél elébb valónak vélték, figyelmök nem a zsinatok határozataira, hanem a szentkönyv örök igazságaira irányult, — e merőben új irány szülte meg a XVI. évszáz unitarismusát.

Servet volt e merész hittudósok legkitünőbbike. Belső hajlamát követve, kora fiatalságában a dominikanus szerzetbe lépett. V.-ik Károly kiséretével Olaszországban megfordulván, hamar megismerte a clerus romlottságát: szakitott hát elöljáróival s világi pályára tért. De a hittudományokkal akkor sem hagyott fel. A toulousei egyetemen egy latin bibliára akadván, e csodás hatású könyv ragadta meg lelkét. Ez időtől kezdve legfőbb idejét a biblia tanulmányozásának szentelte.

Servet kitünő tehetségeivel már ifjan kora legelső tudósai közé emelkedett. Mint orvos, ő a vérkeringés fölfedezője; mint természetvizsgáló, ő az összehasonlitó földrajz feltalálója. A hittudományok terén sem hagyta el lángesze. Az evangeliummal

foglalkozva, saját szavai szerint mintegy „csodálatos égi sugallatként“ tünt fel előtte az ember isteni volta: a Krisztus valódi istensége. Úgy látszik, sem Cellarius, sem Capito, sem Hetzer hasonló eszméiről nem birt tudomással. Az általa föllelt igazságot minden keresztényнyel közölni akarta, „mert — úgymond — Jézus tanitotta, hogy az igazságot ne rejtsük el. *Azért jaj nekem, ha én az evangeliumot nem hirdetem!*“

Ez apostoli vonás magasztalja fel igazi vértanuivá Servet jellemét. Egész theologiai pályája alatt szembe nézett a halállal! „Biztosan tudom — irja 1546-ban —, hogy rám a szentháromság el nem fogadása miatt halálbüntetés vár. De azért bátorságom nem csügged. Szeretném, hogy mint ifju, mesteremhez hasonló legyek“. Már 1531-ben kiadta a szentháromság tévedéseiről irt hires könyvét. 1532-ben hasonló müve hagyja el a sajtót. Üldöztetvén elleneitől, Német- és Francziaországban bolyong. Végre benső barátjánál, a viennei érseknél talál menedéket. Itt dolgozza és itt adja ki „*A kereszténység visszaállitása*“ cz. nagy müvét, melyben a szentháromságon kivül megtámadja a gyermekkeresztelést, az észszel és szentirással ellenkező boszorkányégetést s a pápa világi hatalmát. A könyvre sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató, sem a szerző neve nincsen kitéve. Csupán az utolsó levél végén áll e három betü: M. S. V. Azaz: Villanovai Servet Mihály.

Kálvin 1534-ben találkozott Párisban Servettel először. Már akkor élben állt a két nagyratörő ifju egymással. 1546-ban Servet Genfbe készült, hogy Kálvinnal nyilvános vitában saját hivei előtt megmérkőzzék. Kálvin már ekkor kijelenté egyik bizalmas barátjának, hogyha Servet oda jön, nem hagyja el élve a várost. 1553-ban már nyiltan is föllép ellene. Bár elismeri, hogy nem méltó eljárás hozzá, Servetet mégis feladja az inquisitiónak. Majd az Olaszországba menekület elfogatja és Genfben börtönbe vetteti.

1553 oct. 26.-án délben hirdették ki Servet fogházában a genfi tanács halálos itéletét, mely mind őt, mind pedig az általa vallott „borzasztón botrányos és ragályos tudományt“ egyaránt kárhoztatta. Másnap, oct. 27.-én délelőtt a Genf előtti Champelmezején könyvével együtt hamuvá égették a szabadelvü kereszténység e legnemesebb vértanúját.

Úgy látszik, félóránál is tovább tartott Servet halállal

vívódása a nyers tölgyfából embertelenül rakott máglyán. Iszonyu sorsa élénk részvétre ragadta a bátrabb protestans hittudósokat. Már 1554 tavaszán megjelent Castellio Sebestyén baseli egyetemi tanár könyve, ki a máglyán vonagló Servettel ily megrenditő szavakban kiált az üdvezitőhöz:

— Ezt parancsoltad volna, ezt hagynád-e jóvá Krisztus?! Valódi hiveid azok, kik ily áldozatot mutatnak be neked? Meghivatod-e magadat ily áldozati vendégséghez, hogy emberhúst egyél? Oh istentelen, átkozott emberi vakmerőség, kik Krisztusnak tulajdonitják azt, a mit a sátán ösztönzésére müveltek![1]

A Servet máglyáját körülvett sokaságból egy magas, barna alak tünik szemünkbe, ki úgy arczvonásainak férfias szépségével, mint rendkivüli észtehetséget eláruló fejalkatával egyaránt leköti figyelmünket.[2] *Blandrata* ő, Servet olasz kortársa, Izabella magyar királyné volt házi orvosa, ki imént menekült az inquisitio elől Olaszhonból a protestans, a szabad Svájczba. Megrendülve látja most, hogy a hazájában lobogó máglya ime a szabad Svájczban is felgyul előtte. Hitelveit titkolva élt még nehány éven át Genfben. Servet példája a legnagyobb óvatosságra inté. Aggatózó kérdéseivel Kálvin gyanuját végre mégis felköltvén, a szemes olasz legott Lengyelországba menekül.

Egy másik olasz, a pápa rokona, Socini Lelio is követi Blandratát lengyelországi útjában. Meghallották mindketten, hogy Servet tanai Európa e legszabadabb zugában fogékony lelkekre találtak. Az újabb irány és a Kálvin-hit követői együtt alkottak egyházat még akkor. A közéjük ért tudós Blandratát csakhamar seniorrá, az egyik kerület felügyelőjévő teszik. Hathatósan közremunkál ez most a szabadelvü irány terjesztésén. Sajtót állitnak fel és bibliát adnak ki. Kálvin megtudván az ellenfél hollétét, dühösen kikel ellene. Socini 1562-ben Zürichbe

[1] „Erre következett Genevából a közelebbi évek folyamán Kálvintól és Bézától egy irodalmi vita, a melyben kifejezett káromlások és indulatkitörések mindent felülhaladnak s melyek szomoru tanuságot tesznek arról, hogy a hitbuzgóság *még a nagy embereket is milyen embertelenné teheti*". Sárospataki Füzetek megjegyzése. VII.-ik évfolyam. 1863., 592. — Castelliót merész felszólalásáért halálra üldözték Kálvin és barátjai.

[2] Selyem togájában, hoszszu fekete talárjában a renaissance e nem közönséges férfia még a nagy Szulejmán figyelmét is felkölté, ki megpillantván őt II. János király daliás kiséretében, érdekkel tudakolta kilétét. *Istvánffy:* Hist. lib. XXIII.

megy s ottan hal meg, mint nyilvános reformatus. Blandratát 1563-ban János Zsigmond hivja magához udvari orvosának és belső titkos tanácsosának fogadja.

Mint reformatus hagyja el Blandrata Lengyelországot s Erdélyben mihamar a reformatus zsinatok világi vezetőjévé emelkedik. Megismeri Dávid Ferenczet, az erdélyi első kalvinista püspököt, a vallásmozgalmak lelkes intézőjét. Barátjává teszi, ellátja könyvekkel és minél gyakrabban érintkezik vele. Dávid merész lelkét lángra gyujtja az új világosság: a megismert tanok zászlója alá szegődik. Majd ő ragadja e zászlót erős kezébe. Egyik papját, Egri Lukácsot a felvidékre küldi s vele egyidőben Dávid is fellép Erdélyben a tordai, a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi országos zsinatokon.

1566 márcz. 15.-ike a lelki szabadságnak hajnalhasadása Európa egén! Mi magyarok büszkén tekinthetünk vissza e napra. Az erdélyi rendek megelőzve Dudics, Chillingworth, Grotius, Kant és Pristley nagy szellemét, nemcsak kimondták a lelkiismeret szabadságát, hanem azt mihamar törvénynyé is emelték. E törvényből sarjadzott fel, mint erős tölgy, az új vallás és ágaival, leveleivel elboritá csakhamar fél Magyarországot. A Kálvin- és Lutherhitü egyházak *százankint* nyilatkoztak az új hit mellett. 1578-ban 322 pappal tartanak Tordán zsinatot, a honnmaradtakat ide nem véve. 1595-ben, az üldözés napjaiban, mintegy 425 unitarius ecclesiát számitanak Erdélyben és az Erdélyhez kapcsolt magyarországi részeken.

1568 tavaszán kezdenek a magyarországi ecclesiák is Szilágy—Szatmár vidékén az unitarismus mellett nyilatkozni. Pár év mulva rá Szekeressi Balázs huszti pap személyében már a Tisza mellékén is volt e felekezetnek esperese.

1569 oct. 20.-án lépett ki hivatalosan az erdélyi unitarius egyház Magyarország földére. János Zsigmond nyilt vitában óhajtván meggyőzni a kalvinisták vezéreit, zsinatot hivott össze a Partium akkori fővárosába, Nagyváradra. Seregével és egész udvarával együtt megjelent a nagyérdekű mérkőzésen. Mélius és Károli bámulatos szivóssággal és elszántsággal védelmezték hitbeli álláspontjukat. Dávid Ferencz a lelkében immár megalkotva élt tiszta unitarismus kinyilatkoztatásával akarta semmivé tenni érveiket. Blandrata megriadt e vakmerő szándéktól. A genfi várkapu és a máglyán haldokló Servét tünt fel lelki

szemei előtt. Krisztus embervoltának hirdetése egész Európát szembe állitotta volna az ő hitfeleivel. Kislelkün rábeszélte hát Dávidot: hallgatná el nézeteit. A gyülölet, szitva a szüntelen zaklatott kálvinista tudósoktól, oly élénken lángolt fel irányukban, mintha a legtulzóbb, legszabadabb irány követőivé szegődtek volna. Ám a Krisztus lényéről közreadott nyilatkozatok legkevésbbé sem voltak alkalmasak az ifjú egyház megerősitésére.

E válságos helyzetet akarta orvosolni később Dávid, midőn 1574 táján nyiltan hirdetni kezdé a Krisztus nem imádásának akkoriban hallatlan merészségűnek tetsző tanát. Csakhogy a kedvező idő már elmult. A fejedelmi széken nem jó barát, hanem irgalomnélküli ellenség ült. A jezsuiták Erdély határszélén állottak. Ez magyarázza meg a Dávid Ferencz tragikus bukását s ez ad kulcsot a socinianus szellemű s a mellett még haszon- és hatalomleső olasznak is áruló föllépéhez.

Dávid Ferencz utolsó, reá nézve végzetes tanával betetőzte ama merész ivezetű egyházat, melyet akkoriban minden viharnak kitett kősziklán, szédületes mélységektől környezve, csodálatraméltó következetességgel és szerencsével fölépitett. Vallása az egyedüli magyar vallás — mind alapitójáért, mind követőiért és mind a benne foglalt józan elvekért és erényekért méltán nevezhetjük annak. A socinianismus messze elmaradt mögötte. Emennek széthuzó, egymással viszálykodó elemeit Blandrata jóbarátja és Dávid nagy ellenfele, a fiatalabb Socin egyesitette. A maga nevét és szellemének bélyegét hagyta örökül nem nagy szerencsével reájuk. A támadó vihar elsöpörte csakhamar hitvalló követőiket s tudós könyveiken kivül semmi sem hirdeti többé az eltünt lengyel unitarius egyház egykori nagyságát.

Mennyire magyar volt Dávid vallása, szembetünően mutatja az is, hogy az unitarius szászokat s később a menekült lengyeleket teljesen megmagyarosította. És mutatja kiváltképpen az, hogy Erdélyen kivül csupán csak magyarok közt terjedhetett el s terjedt oly vidékekre is, hová sem az erdélyi püspök, sem az erdélyi fejedelem hatalma el nem hatott. Mint fennebb érintettük, a Szilágy- és Szathmárvidék, Tasnád, Nagy-Bánya és Huszt környéke önként nyilatkozott az unitarismus mellett. 1569-ben átállt a nagyváradiakból 3000 lélek. Ugyanazon ősz-

szel Belényes elüzi kalvinista lelkészét s a nagyváradi katholikus püspökség második székesegyháza az egy Isten igéitől visszhangzik. Basilius Belényes vidékéről 1570 tavaszán még távolabb is feltüzte az új hitnek zászlaját. Megküzdött Méliussal Békésen a sokat emlegetett *békési* disputatióban. Közössé tétette a *makói* templomot a méliusi kánonok tilalma ellenére az új és az orthodox felekezet között. Hiveket nyert *Hódmező Vásárhelyt* és *Csanádon*. Elfoglalta *Simándot* s a *temesvári* kálvinistákat Karádi és Óvári Benedek segélyével mind áttéritette a Dávid hitére.

Egyidejüleg a Duna mellékén is végig hullámzott az új áramlat. *Laskón* és *Tolnán* már 1570-ben vitatkoznak a két irány hivei egymással. 1573-ban Gerlach *Nagy-Marost* egészen, *Tolnát* részben unitarius városnak találja. *Nagy-Harsany* és *Pécs* nagyjában szintén unitarius hiten voltak már ekkor. Északon *Nagy-Maros*, délen *Laskó* és *Siklós*, nyugaton *Szigetvár* és *Gölle* végpontjai az unitarismus által egy-két év alatt áthatott területnek. 1574-ben a baranyai kálvinista püspok Kálvintól és Méliustól tanulva felakasztatja a nagyharsányi papot, ki az unitarismust bevitte megyéjébe. A nagymarosiak a budai pasához fordulnak panaszra. A pasa vitatkozást rendel az új hit és a régibb hit között, hogy kitünjék, melyik részen áll az igazság. Unitarius részről megjelentek *Trombitás* János nagymarosi főember és ennek udvari papja *Csapó* György, továbbá *Jászberényi* György, Pécs első lelkésze; kálvinista részről *Veresmarti* Illyés herczegszöllősi püspök, *Siklósi* Miklós, *Mányoki* Peter kálmáncsai prédikátor és a kiséretükben feljött *Nagyfalvai* Bertalan. A vitát 1575 elején tartották meg a kormányzó pasa és a fődiván előtt „törökök, keresztények, olaszok, görögök és zsidók nagy sokasága" jelenlétében.

Ez volt az unitariusok legelső föllépte Magyarország fővárosában. Szokolli Mustafa vezér és tanácsa a vita után nekik itélte az igazat s Illyés püspököt és társait a nagyharsányi merényletért halálra itélve, nehéz börtönre vetették. Csak nagy könyörgésre és súlyos váltságdij lefizetése mellett bocsátották a foglyokat szabadon. Maguk az unitariusok jártak leginkább közbe kiszabaditásuk érdekében.

Ez eset után szervezték a herczegszöllősi zsinaton a dunamelléki kálvinisták egyházukat, éppen úgy, mint 1567-ben szervezték Debreczenben a tiszamellékiek. Mindkét oldalon a fenye-

getőn terjedő unitarismus ellen emeltek biztositó gátakat. Békén megfértek ezután a két hit követői egymás mellett. 1588-ban meghalt a disputatio hőse, Jászberényi György. *Skarica* Máté élvén a jó alkalommal, Pécs megtérítésére indul. A vállalat nem remélt kudarczczal végződik. *Válaszúti* György, Dávid Ferencznek tanitványa, két napi vitában legyőzi *Szegedi Kis Istvánnak*, „a legtudományosabb magyar reformatornak“ tanitványát.

1629-ben a jezsuiták jutnak be Pécsre. 30—40 család katholikus s mintegy 1000 háznép unitarius és törökhitű lakta ekkor e virágzó gazdag várost. 1629-től 1633-ig 42, 1634-től 1638-ig 150 „arianust“ térítettek meg a jezsuiták. 1641-ben a katholikus hivek föladására magukat a jezsuitákat térítették el onnan a törökök. Nem is mentek oda vissza, a mig 1686-ban Pécs megint keresztény kézre nem került. 1687 végén elveszik a kath. betelepülők az unitariusoktól a Mindszentek templomát. 1692-ig még sok unitarius van Pécsen. Ugyan e tájt téríti meg *Pellérdet* földesura. *Arányost* maga a pécsi püspök, *Siklóst, Kozárt, Göllét* a jezsuiták; *Nagy-Harsány, Peterd* reformatussá lesz. 1710-ben küld még egy dunántuli község papért Kolozsvárra. 1771-ben találjuk még az „Actus Siklosienses“ följegyzései közt a ferencnzieknél a következőt: „Az antitrinitariusok Siklóson újra feléledneк“. Ez az utolsó tudósitás a mult századokban a dunántuli unitarismusról.

Az erdélyi unitariusok története ez alatt sokkal ismertebb, mintsem e helyen fejtegetésünkre szorulna. Mint vérzett el az unitarius nemesség Békés Gáspár és Székely Mózes zászlai alatt; mint irtották ki Básta hajdúi és vallonjai az unitarius városok Torda, Kolozsvár, Enyed és Dés népességét; mint éledt fel az unitarismus rövid időre Bocskay és Bethlen István pártfogása alatt; mint adta ki Thoroczkay Máté püspök Enyedi hires könyvét a szent irás magyarázatáról magyarul és lett erre válasz az orthodox papok által fölingerelt fejedelem részéről a püspök családjának meggyaláztatása és kiirtása. A mi ezután következett, templomaink, iskoláink, könyveink és csaknem minden vagyonunk elvétele a katholikusoktól, azt sem emlitem: a leopoldi diploma félretétele s a rá következett osztrák szellemű üldözés protestans testvéreinkkel is közös, bár mindenütt nekünk jutott ki a legnagyobb rész belőle. A magyar unitarius egyház, mely az égi szikrát idő előtt le merte hozni a keresztény világ

számára, leláncezolt Prometheusként nyögött és kinlódott inségtől és mesterséges sötéttől környezve egész a legújabb időkig.

A Kant által kezdett újkori philosophia és a franczia forradalom tisztitó tüzében phoenixként föltámadt emberiesség szelleme jött segitségre már csaknem az enyészet szélén. Nagyatyáink az idők jeleitől lelkesitve emberfölötti erőmegfeszitést tőnek. A mostani templomok és iskolák mind az ő áldozatkészségük gyümölcsei. Ugyanakkor a tengeren tul olyasmi történt, mi az unitarismus jövőjét és létjogát beláthatatlan időkre biztositotta. Angol költők, bölcselők és természetvizsgálók által inditva, a nagy Milton, Locke és Newton — a mi Karádiak, Dávid és Dudicsunk szellemrokonai — nyomán új életre kelt még egyszer az unitarismus. A tudós, szabad Angliában és Amerikában föltámadt oly ellenállhatatlan erővel, mely csak a mi XVI.-ik évszázi történelmünkhöz hasonlitható. Győztes rohammal gyökerében támadta meg „az emberi szellemet megalacsonyitó"[1] orthodox kalvinismust, elhóditotta tőle Amerika legrégibb egyetemét és legtanultabb, legjelesebb fiait. A megmaradt részt is áthatotta. *Priestley, Channing, Parker, Clarke Freeman, Bryant, Longfellow, Emerson, Martineau, Washington* és *Lincoln* — oly fényes névsorozat, melynek az üldözott lengyel és az elnyomott magyar egyház csak halvány mását birja adni. Londonban ma 28, Bostonban 33 templomban dicsőitik az *egyedül való, egyetlen egy* Istent . . .

1822-ben értesültek angol testvéreink arról, hogy Erdély bérczei közt élnek még az ős unitarius egyháznak képviselői. Rögtön összeköttetésbe léptek velük, tudatván az ő történetüket és érdekkel kérdezősködvén a rokon-egyház szervezetéről. Az érintkezést Bölöni Farkas Sándor látogatása fűzte szorosabbra és szakadatlanul tart ez mind e mai napokig.

[1] V. ö. *Szász* Károly kitünő czikkével: Channing E. W. Sárospataki Füzetek. VII. évf. 1863. „Channing azért fordult el a kalvinismustól, mivel szerinte e tan *megalacsonyitja az emberi szellemet, absolut alárendeltségbe állitván azt istenhez.* Azon tan, mely az emberi akaratot szabad helyett szolga-akaratnak állitja, mely szerint tehát nem csak a természeti világban, hanem az ember saját erkölcsi belvilágában is, isten minden és az ember semmi — e tan Channing öntudatát föllázitotta". 630. l.

(1900.)

KANYARÓ FERENCZ.

Ulfilás

a góthok arianus püspöke.

(311—381.)

Ulfilás, a góthok arianus püspöke kizárólagos helyet foglal el a történelemben. Nemcsak mint missionarius volt nagy, nemcsak mint oly ember volt kiváló, a ki népének erkölcsi és szellemi emelésére szentelte életét; hanem fölötte nevezetes azért is, hogy ő volt a góth *betük* feltalálója s a teuton irodalomnak megalapitója. A görög mythologia szerint Cadmus tizenhat betüt adott Görögországnak; Luther a bibliát adta a nép nyelvén honfitársainak; a góthokat illetően mindkét munkát Ulfilás végezte, s ezenfelül ő az a nagy apostol, ki a góthokat a pogány vallásról a keresztény vallásra téritette. Sokan azt mondják, hogy az arianismus teljesen meddő hit volt, melynek nem volt semmi hatása, s mely egyetlen nagy embert sem adott a világnak. Ulfilás ez állitást megczáfolja. A harmadik és negyedik században csaknem kizárólag az arianusok voltak a keresztyén vallás missionariusai és pedig oly eredménynyel, hogy főleg az Ulfilás odaadása és erélye folytán, egy egész nemzet tért a keresztény vallásra. A góthok az arianus vallást mindenfelé terjesztették. A merre mentek, a góth bibliát magukkal vitték és sátortemplomaikban keresztény istentiszteleteket tartottak. Azt mondják, hogy megjelenésüket mindenütt üldözés és pusztitás kisérte. Annyi igaz ebből, hogy eltanulták az üldözést az Athanasius követőktől és szigoruan büntették a nekik bajtcsináló Athanasius követők zendüléseit. Nem kell azonban felednünk, hogy történetük leirását épen elkeseredett ellenségeik hagyták reánk, kik az arianismust atheismusnak és istenkáromlásnak s minden arianust gonosztevőnek tekintettek. Azok a történetek, melyek azt mondják, hogy az arianus góthok lerombolták a keresztény oltárokat és tem-

plomokat, legyilkolták a keresztény papokat: azok a történetek, melyek erőszakoskodásaikról és kegyetlenségeikről beszélnek: a legnagyobb részben valótlanok, más tekintetben pedig túlzottak. A tény az, hogy a keresztény emlékeket nagyrészben épen maguk a katholikusok rombolták le. Theodorikról, a góthok királyáról az van feljegyezve, hogy igyekezett útját állani ama lealázó rombolásoknak, melyekért egyedül a mindent felfalni akaró római egyház a bűnös. Ezenkivül van egy más, nevezetes feljegyzés is, mely azt mondja, hogy a góthok, mint nemzet, tiszta életet éltek: a nők iránt kellő tisztelettel viseltettek még a kereszténységre térésüket megelőzőleg; sőt az ellenséges indulatu történészek évkönyveiben is nem egy történelmi feljegyzést találuk arról, hogy, midőn győzedelmes hadseregeik nagyobb városokat keritettek hatalmukba: a góthok mindig indulataik felett uralkodó, a szent dolgok iránt tisztelettel viseltető nép voltak. Ezt maga Augustinus is megvallja. Salvianus, a ki nem volt góth, az ötödik századról irván, a római és góth nép erkölcseit egymással összehasonlitván, a rómaiakról nagyon is kedvezőtlenül nyilatkozik s kijelenti, hogy maguknak a rómaiaknak bűne okozta a birodalomnak bukását. A vandalok hadsergét, mikor Karthágóba bevonultak, puritánok hadseregének nevezi ahoz képest, a milyenek voltak e városnak felette „orthodox", de az erkölcstelenségbe mélyen lesülyedt lakói. A vandalok, éppen mint a góthok arianusok voltak; már pedig az „orthodox" történet irók szerint az arianus dögletességből semmi jó sem származhatott.

Theodoret azt mondja, hogy midőn 376-ban Valens császár a góthok egy részét birodalmába befogadta, ezek nem akarták kezdetben az arianismust elfogadni, mert megelőzőleg „orthodox"-ok voltak; továbbá, hogy Eudoxius, e konstántinápolyi arianus romlott lelkü püspök, befolyásolta Ulfilást, s mézes szavakkal és vesztegetéssel ő vette rá, hogy legyen arianussá; tehát a mézes szavak és vesztegetés győztek. Ebből egy szó sem igaz. Az igazság az, hogy Theodoret, mint *orthodox*, semmikép sem tudta elhinni, hogy egy olyan jó ember, mint Ulfilás, kezdettől fogva arianus lehessen; de azt már el tudta hinni, hogy Ulfilást, mint jó katholikust, meg lehetett vesztegetni az arianismus részére. Sokrates, a történész, Arius hirtelen halálát „gonoszsága beismerésének" tekinti, mig az arianusok azt

egészen természetesen az „orthodoxok" mérgezésének tulajdonitották. Nem lehetünk eléggé óvatosak a tekintetben, hogy az arianusokat illető korszakok történetirói közül, kinek állitását fogadjuk el. Photius, ki az arianus Philostorgius történetét megirta, bár később bizonyára javitott munkáján, őt léptennyomon „istenkáromlónak", „hazugnak", „elvetemedett, nyomorult embernek" nevezi. Az ellennézetüeket igy szidni: Athanasius divatja. Lehet, azt várták Photiustól, hogy az arianusokat a leghevesebben átkozza el, s ezért nevezi el őket: „ördögöknek, antikrisztusoknak, bolondoknak, zsidóknak, atheistáknak, polytheistáknak, kutyáknak, farkasoknak, oroszlánoknak, nyulaknak, kaméleonoknak, gyikoknak, bogaraknak, pióczáknak, férgeknek és szunyogoknak". Ime Photiusnak néhány válogatott, de ellentmondó jelzője, melyeket az ellenfélre szór. A „vallástalan" és „erkölcstelen" jelzők még a legenyhébbek. Az arianusok „ellenségei Istennek és ellenségei Krisztusnak"; — természetesen mindezek alatt azt érti, hogy az arianusok ellene állnak Athanásius nézetének. Beszél az arianusok „változékony és fortélyos vallástalanságáról". Egy bizonyitást a következőkép vezet be: „e vallástalanok tehát, bolondságaik között felette kevés értelemmel rendelkezvén, lássuk, vajjon e különös sophismájuk még nem észszerütlenebb-e, mint a többi". Tovább: „ki az tehát, a ki őket keresztényeknek nevezné és nem ördögtől származottaknak, a minthogy az ők vezetőjük az ördög". Különben még a modern irók is gyakran beleesnek e ragályos betegségbe. Newman az arianusokkal szemben kimeriti a szidalmak egész szótárát; az arianusokról irt történelme bár sok tekintetben figyelemreméltó, azt mégis inkább az „arianusok elleni epésségnek" lehet nevezni. Newman is úgy tekinti Arius halálát, mint Isten itéletét gonoszsága felett.

Csupa lehetetlenségnek látszik, hogy egy orthodox iró igazságot szolgáltasson az arianusoknak, vagy hogy az arianus féle mozgalmakat egyébnek tekintse, mit az igaz hiten elkövetett istentelen gyalázatnak. Sem a negyedik, sem a huszadik század „orthodox" hivője nem tudja belátni, beismerni, hogy az arianismus egy kisérlet volt arra,hogy gát vettessék az ősi hit — a mely bizonyára nem volt athanasiusi — megrontásának növekvő áradata elé. Még Gwatkin is úgy beszél Ariusról, mint egy tiszteletlen személyről, az arianusokról, mint hitszegőkről s Krisztusukról,

mint egy pogány félistenről. Az arianusok — szerinte — mindenütt csupa „udvari cselszövényekkel és katonai erőszakkal“ dolgoztak. Azonban Ulfilás munkálkodásának becsét tagadni már nem meri, ezért azt mondja: „Ulfilás csak véletlenül volt arianus“. Az arianismust „elbizakodott theorizálók tömegének“ nevezi.

Senki sem tagadhatja, hogy az arianismusnak is, mint felekezetnek, voltak komoly hibái; a Krisztusról, mint második Istenről szóló tanitása a kettősistenség vádjával illethető, s bizonyitékai bizonyos mértékben tényleg „elbizakodott theorisálásra“ voltak alapitva; csakhogy mindez sokkal inkább kimutatható az Athanasius hiveiről. Különben is mindkét párt oly tárgyakat vitatott, melyek felett dogmatizálni egyiknek sem volt semmi biztos alapja; de ha volt párt, mely a tények és a józan ész követelményei iránt több tisztelettel viseltetett, mint a másik: az akkor nem az Athanasius pártja volt. A világtörténelemben talán soha egyetlen korban sem hiányzott annyira az egymás iránti kölcsönösségnek érzete és nem volt oly szerencsétlen vakság az idők jeleivel szemben, mint épen az arianismus korában, midőn becsvágyó főpapok vezetése alatt verekedtek s gyilkolták egymást az emberek csupán egy eszméért — egy betünek egy szóban való érvényesitéseért — lázadással, vérontással töltvén be Alexandria és Konstantinápoly utczáit, feledvén, hogy ugyanazon idő alatt az egész császárság bomladozik körülöttük. A világtörténelemben valóban kritikus időszak volt az, a melyben Ulfilás megfutotta áldásos pályáját.

Ulfilás keresztény szülőktől származott: Dácziában született 311-ben. Elődeit, mint hadifoglyokat szállitották volt a góthok hazájukból Kappadokiába 267-ben. Tudjuk, hogy a keresztény foglyok jelentékeny befolyást nyertek mindenütt győzőik felett; a birodalom különböző részével összeköttetésben álló kereskedők mellett, ők voltak mintegy első ügynökei a keresztény téritéseknek. Ulfilás szülői a góthok közt annyira meg voltak helyzetükkel elégedve, hogy fiukat is „wulfila“ góth névvel nevezték el, a mi *kicsiny farkast* vagy *farkas kölyköt* jelent. E név, a később történtek igazolása szerint, nem volt megfelelő; inkább lehetett volna őt *„jó pásztornak“*, mint nyájat pusztitó *„farkas kölyöknek“* nevezni. A szülők módjuknak megfelelően, bizonyára a legjobb nevelést adták gyerme-

küknek. Későbbi életében nemcsak latinul és görögül, hanem góth nyelven is tudott prédikálni. Szülőinek, úgylátszik, meglehetős tekintélye volt a góthok között, mert mikor 332-ben, miután a góthok a sok háboru következtében legyőzettek s Ariaric góth király saját fiát kezesül küldte Konstantinápolyba, Ulfilás is a király fiával oda küldetett. Mintegy 10 évig maradt Konstantinápolyban, (332 – 341) huszonegy éves korától 30 éves koráig. Ez idő alatt mint *lector* vagy olvasó szerepelt az egyházban. E korszakban egy vagy más alakjában az arianismus volt az államvallás a keleti birodalomban, az Athanasius követők pedig eretnekeknek tekintettek. Ezt igazolja az, hogy mikor Naziansi Gergely 379-ben Konstantinápolyba ment, nem kapott templomot, melyben predikáljon. Az összes templomok az arianusok birtokában voltak s Gergely egy barátjának házánál volt kénytelen predikálni. Mig Ulfilás az olvasói, ugynevezett alsóbbrendü hivatalt viselte, arra a meggyőződésre jött, hogy a bibliát le kell forditani góth nyelvre. Konstantinápolyi elfoglaltsága mellett gyakran látogatta meg honfitársait is Daciában. A hadseregben is több góth katonát ismert. A közönséges góth nép se latinul, se görögül nem tudott olvasni. Ulfilásnak az volt a szándéka, hogy a nép kezébe góth nyelvü bibliát adjon; e czélból elsősorban betüket kellett feltalálnia és megállapitania, hogy ezek segélyével a népet olvasni megtanitsa. E munka sok időbe került. Eltekintve minden buzgóságától, ez volt a fősegitő eszköze missionáriusi nagy munkájában.

341-ben Eusebius nikomediai arianus püspök, Ulfilást a góthok püspökévé szentelte fel. A 325.-iki nicaeai zsinat Ariust számüzte; 341-ben pedig Antiochiában tartottak zsinatot, hogy Athanasiust letegyék s eltöröljék a hitvallásból a veszedelmes „*homo-ousion*"-t. Valószinüleg e zsinat küldte ki Ulfilást a góthok missionáriusi püspökévé. Hét évig (341 –348) munkalt a Dunán tuli részekben s valószinü, hogy a biblia egyes részei már akkor készen voltak használatra. Ő a góthokat az evangeliumnak nemcsak szavaira tanitotta meg, hanem arra is igyekezett, hogy hasson át mindenkit az evangelium szelleme; ezt egyfelől azért tette, hogy szokjanak le a durvaságról, az ivásról, a nyerészkedésről és a vérontás kedveléséről; másfelől, hogy ápolják azokat az erényeket, melyekről e nemzet hires volt. A népből sokat nyert meg igy a kereszténységnek, a mi által maga

ellen ingerelte a visigóthok királyát, ki félt, hogy a nemzet egészen leszokik harczias hajlamairól. E király oly rendszeres üldözést inditott a megtértek ellen, hogy Ulfilás kénytelen volt azzal a kéréssel fordulni Constantius császárhoz, hogy adjon engedélyt neki és nyájának Moesiában való letelepedésre. Így 348-ban, mint egy második *Mózes*, — a császár szavai szerint — a Dunán átkelt és a Haemus hegy aljában a mai bulgáriai Tirnova környékén nyájával együtt letelepült. E „kisebb góthok" — mint őket nevezték — békeszerető, pásztor emberekké, földmüvelőkké lettek; szegények voltak ugyan, de elégedettek. Az van különösen feljegyezve róluk, hogy tejet ittak; mert szőlőjük nem volt, bort ritkán láttak. Nagy változás volt ez a mult részeges kicsapongásaihoz képest s meg kell vallanunk, hogy nem egy azon góthok közül, kik később Italiát és nyugat Európát legyőzték, e tejivók közul került ki. Ulfilás 33 évig munkált közöttük predikálván nekik, tanitván, látogatván és segitvén mindig őket. A biblia forditását Sámuel és a királyok könyvének kivételével bevégezte. Ezeket, ha igazat adunk Philostorgiusnak azért nem forditotta le, mert harczias szellem nyilatkozik meg bennük.

Nem lesz fölösleges talán, ha szólunk valamit e helyen a theologiai pártoknak ez időbeli állapotáról. Ulfilás halálos ágyán egy confessiot hagyott hátra, melyet az ő tanitványa, Auxentius őrzött meg töredékesen számunkra. E confessio kezdete, mintha álhireket kivánna helyreigazitani, igy kezdődik: „Én, Ulfilás, püspök és hitvalló, ezeket hittem mindig". Meg kell jegyeznünk, hogy egészen 1840-ig Ulfilásra vonatkozólag minden ismeretünket teljesen az ötödik század *orthodox* történetiróitól vettük, ezek pedig róla mindig barátságtalanul, sőt igaztalanul szóltak. 1840-ben Waitz a Louvreben levő egy kéziratra hivta fel a figyelmet. E kézirat megbecsülhetetlen értékünek bizonyult, mert minket az igazi Ulfiláshoz vezet; Ulfiláshoz úgy, a mint őt egyik tanitványa, Auxentius, ki benső összeköttetésben állt vele, előnkbe állitja. Auxentius is, arianus püspök volt Moesiában, Dorostorusban és 390-ben halt meg, mintegy 10 évvel Ulfilás után. Auxentius, Ulfilásnak a halálos ágyán tényleg mondott következő szavait hagyta reánk: „Én, Ulfilás, püspök és hitvalló, *mindig* ezeket hittem". Azoknak tehát, kik Ulfilásnak a kereszténységre és az arianismusra való *téritéséről* beszélnek, az

ő határozott szavaival felelünk: „én *mindig* ezeket hittem" *„Egy Isten van, az Atya: hiszek az ő egyedüli teremtett fiában, a mi Urunkban és Istenünkben, a ki teremtője és alkatója az egész teremtésnek, a kihez hasonló semmi sincs. Ezért egy Istene van mindeneknek, ki a mi Istenünknek is Istene. Hiszek egy Szentlélekben, egy megvilágositó és megszentelő hatalomban, mely sem nem Isten, sem nem Úr, hanem szolgája a Krisztusnak"*. A confessio itt megszakad, de tanitványa tovább megy, magyarázván mestere hitét: *Isten az Atya: legfőbb: Krisztus a második helyet foglalja el, ő bizonyos másodrangu Isten, ki az irások szerint, szerzője minden dolgoknak, ki létezett az Atyában, az Atyáért és az Atyának dicsőségére. „Azt ő sohasem tagadta,* — mondja Auxentius — *hogy ez nagy Isten és nagy ur volt, egy nagy rejtély, szabaditó, megváltó, igaz birája élőknek és halottaknak, de a kinek mégis magának is volt egy nagyobb Istene, maga az ő Atyja; ezt ő mindig elismerte az áldott evangeliumnak megfelelően"*. Világos a heterodox hitnek ez állitásából, hogy a negyedik század orthoxiája és heterodoxiája közt nem volt olyan nagy különbség, mint a mai koréi között. Arius tisztán állitotta, hogy hite szerint Krisztusnak lényege különbözik az Atya lényegétől; a Fiu egy teremtmény, az első és legnagyobb ugyan, de mégis csak teremtmény, a mi különbözik más teremtményektől nem *nem* szerint, hanem *rang* szerint; nem egyenlő az Atyával és nem is örökkévaló mint az Atya, hanem teremtetett a világ előtt, teremtetett a semmiből az Atyának szabad akaratából. Ezért nem helyezhető az Atyával való egyenlőségre. A maga igazi fővonásaiban ez volt az *arianismus*.

Hogy ez arianus eretnekségnek egyszersmindenkorra véget vessenek, az Athanasius követők sok jelenlevőnek tiltakozása ellenére, kimondták Niceában a *homo-ousiont* (egylényegüséget). A zsinat után nőttön-nőtt az elégedetlenség e kifejezéssel szemben, mely helyett a semi-arianusok a *homoi-ousion* (hasonló-lényegü) kifejezést ajánlották. De ez nem elégitett ki egy másik, ugynevezett *anomoios* (nem hasonló) nevü felekezetet, mely azt tartotta, hogy Krisztus *lényegileg egyáltalán* nem hasonló az Atyához. Egy más felekezet, e kifejezések közül egygyel sem elégedvén meg, *homoios* (hasonló lényegü) szót fogadta el, úgy azonban, hogy egyszerüen kimondta, hogy Krisztus hasonló az Atyához, de további meghatározásokba nem bocsát-

között. E párthoz tartozott Ulfilás s birtokunkban van ünnepélyes vallomása, hogy az volt *mindig* az ő hite.

A harmadik és negyedik század theologiai vitatkozásainak sok szóharczából magasan emelkednek ki e szavak, mint a vitatkozó pártoknak s ama műkifejezéseknek ismertető jelei, melyekkel az Isten fiának természetét határozzák meg: Isten fiának, a ki — bár ez csaknem feledésbe ment már — mégis tényleg csak názárethbeli egyszerü ifju vala. Most az egyik, majd a másik párt nyerte meg az elsőséget, a szerint, a mint az udvari tekintély, egyes párttöredékek vagy politikai ármányok segitségükre mentek. 360-ban a Konstantinápolyba összehivott zsinaton, melyen Ulfilás is jelen volt, a *homoios* párté lett a győzelem. Hosszas volna ezt részletesen tárgyalni. Elég annyit megemliteni, hogy Konstantius, ez arianus császár, testvérének Constánsnak 360-ban történt halála után, a birodalom mindkét részének császárává lévén, minden gondját arra forditotta, hogy birodalmában egységes hitvallást biztositson. Azt remélte, hogy a zsinatra megjelent keleti és nyugoti püspökök majd csak megegyeznek valamely egységes hitvallásban; s el volt határozva, hogy — ha a szükség parancsolja — bizonyos nyomást is fog gyakorolni e tekintetben a különböző pártokra. Azonban azt tapasztalta, hogy a nyugati püspökök azt a hitvallást, mely eléjük terjesztetett s a mely főjellemvonásaiban egészen *homoios* volt, semmikép sem fogadják el. Ezért azt rendelte, hogy Ariminumból, hol a püspökök összegyűlve voltak, eltávozni addig senkit ne engedjenek, mig a hitvallást alá nem irják. Azzal a szándékkal tehát, hogy addig a püspököket el nem bocsájtja, noha szigoru télnek néznek elibe, mig a hitvallást alá nem irják, őket több hónapon keresztül együtt tartotta. Ekkor történt az, a miről Gwatkin úgy emlekezik meg, mint „olyan gazságról, melynek aligha van párja a történelemben". Az elnök, Valens püspök, a császár megbizottja, annyira közeledett az orthodoxiához és a püspökök a heterodoxiához, a mennyire csak e válságos durva helyzet őket kényszeritette. A püspökök mind aláirták a hitvallást. A *homoiost* tanitók teljes győzelme lett az eredmény. Jeromos gúnyosan jegyzi meg: „nyögött az egész világ és bámult, hogy mindenki arianus". Az Ariminumi hitvallás, melyben a keleti püspökök hamar megegyeztek, felállitotta a tételt, hogy „a fiu hasonló az Atyához, a mint azt az Irások

mondják“, de ugyanakkor megtiltotta, mint az irásokkal ellenkezőt, a „lét és lényeg“ kifejezéseknek használatát. A nyugati püspökök közűl később sokan azt állitották, hogy őket rászedték, s vissza akarták vonni aláirásaikat. Valens bizonyára dicsekedett, hogy furfangjával megnyerte a nyugati püspököket, mert későbbi történetirók őt különféle gyalázattal illetik. Ulfilás nyugodt lelkiismerettel irta alá e hitvallást, mert ő mindig a *homoiostant* hirdette; az orthodox Socrates arról van meggyőződve, hogy Ulfilás csupa gondatlanságból irta azt alá. 360-tól 379 ig, mikor Theodozius lépett a trónra, legalább is keleten a *homoios* hitvallás volt az elfogadott. Nyugoton, az arianizmus sohase vert mély gyökeret, csak a győzedelmes góthok terjesztették azt el a birodalom minden részében.

Konstantius császár 361-ben meghalt, utána hitehagyó Julián lépett a trónra, kit két évvel később Jovianus követett egy évig. 364-ben Valens lett a császár, ki arianus, avagy mint az orthodoxok nevezik őt „Krisztus gyülölő volt“. Alatta egy ujabb góth-bevándorlás történt a római birodalomba. Ugyanis Athanarik góth király lelkéből gyűlölvén a rómaiakat és a keresztényeket, birodalmában, a Duna északi részén, 370-ben másod izben kezdett a keresztények üldözéséhez. Versenytársa Frithigern a keresztényekkel tartott s háboru lett az eredmény. 370. és 375. közt a visigóth nemzet lázadásban tört ki, mikor is egy oly válság ütött ki, mely Európa ábrázatát megváltoztatta s nagy mértékben befolyásolta a mivelt világ későbbi történetét. Ez a hunnok betörése volt (372. vagy 374.) Ázsiából, kik Európa délkeleti részét ellepték s elpusztitották első sorban Hermanricnak ostrogóthic királyságát, azután pedig betörvén a visigóthok területére, mintegy 80 éven át, pusztulást és romot hagytak maguk után közép és nyugat Európában. Mikor e félelmetes *istenostor* a visigóthok területére lépett, Athanaric a Kárpát-hegység erősségei közé menekült; Frithigern, saját fiával és ellenfelének sok párthivével, 200.000 fegyveressel és mintegy egy milliót kitevő népességgel a Dunán át, Moesiába vonult, hol Ulfilás és az ő népe már régóta békességben éltek. A császár a következő feltételeket szabta eléjük: tegyenek le minden fegyvert, mint segédcsapatok szolgáljanak a római hadseregben, s legyenek keresztényekké, azaz arianusokká. Ez utóbbi kikötést az *orthodox* történetirók zsarnokság-

nak nevezik, de nekem úgy tetszik, hogy az egész kikötés teljesen az ő találmányuk. Mert tekintve, hogy a beköltözöttek legnagyobb része már is arianus volt, alig valószinű, hogy Valens ily kikötést tett volna. A sok nyomoruságnak története, mely ezután következett, hosszadalmas és szomoru. A góthok nyomoruságba jutottak, sőt arra kényszeríttettek, hogy mindenüket eladják, még saját gyermekeiket is, hogy csupán az élet szükségleteit megszerezhessék. A nyomor és kétségbeesés tovább űzte őket. Végre egy kegyetlen küzdelem következett, mely 378-ban Drinápolynál a rómaiknak teljes leverésével végződött. Ilyen csapás a római fegyvereken nem esett Kr. e. 216. óta. A hadsereg kétharmada halva feküdt a csatatéren, a császár valamely eltévedt nyiltól megsebezve, egy kunyhóba menekült s ott megégették. A drinápolyi ütközettől lehet számitani a római császárság hanyatlásának és bukásának kezdetét. A csatát megelőzőleg Frithigern és Valens közt alkudozás folyt; az alkudozás alatt egy követ „a keresztény vallásnak egy presbytere" küldetett az uralkodókhoz azzal a kéréssel, hogy kössenek békét. Azt mondják e követ Ulfilás vala, noha ezt megállapitani nagyon nehéz. Annyi bizonyos azonban, hogy ily czélra ő a legalkalmasabb és a legmegfelelőbb volt.

Csak egy pillantást kell még vetnünk Ulfilásra, ez az utolsó útja Konstantinápolyba és — halála. 379-ben Theodosius császár lépett a trónra, ki katholikus lévén, politikája súlyos csapás volt birodalmában az arianismusra. 380-ban kiadta az *egységesités* iránti vallásrendeletet s Athanasius hiveinek törvényes jogot adott arra, hogy felvegyék a „katholikus" nevet s megengedte, hogy más hivőket — az edictum szerint — mint „balgákat és bolondokat", az „eretnekek" szégyenletes nevével bélyegezzenek meg. Ugyanezen évben Demiphilus konstantinápolyi arianus püspököt magához idéztette s azt követelte tőle, hogy vagy irja alá a nicaeai hitvallást, vagy hagyja el állását. A császárnak ez eljárása és több hasonló irányú kijelentése nagyon nyugtalanitó volt; az arianusok álláspontjuknak határozott helyeslését az egyház egyetemétől várva, igéretet nyertek a császártól egy közönséges zsinat összehivására. Athanasius hivei félvén egy ily zsinat eredményétől, mivel az ariánismus tagadhatatlanul hatalmas volt abban az időben, minden erejükkel arra törekedtek, hogy a császárt igérete megmá-

sitására birják. A terv sikerült, a császár nemcsak visszavonta igéretét, hanem egy rendeletet is adott ki, melyben a hitpontozatok feletti vitatkozást, akár nyilt, akár magán helyen, megtiltotta. 381-ben Ulfilás több püspökkel együtt Konstantinápolyba idéztetett, s mint tanitványa mondja, el is ment oda, „az Istennek nevében", de sok balsejtelemmel szivében. Nem tudjuk bizonyosan, de valószinűnek tartjuk, hogy 40 évi hivséges munkálkodása után minden reményeiben való e nagy csalódása, igen sok volt lelkének. Már 70 éves volt, gyengülő erővel. Alig lépett be a fővárosba, egészsége elhagyta s nemsokára meghalt. Ez a májusi nagy zsinat előtt történt, mikor a nicaeai hitvallás újra megerősitést nyert és az arianismus elnyomatott.

Theodosius megrendelte, hogy az összes templomok átadandók a katholikusoknak, a szakadárok számüzendők s az egyházban minden hivataltól eltiltandók. Ezeket az egyház kebelén kivűl állóknak tekintették. Socrates, az *orthodox* történetiró, megemliti, hogy Theodosius összesen tizenöt rendeletet adott ki abból a czélból, hogy az arianismust elnyomja. Az ember hajlandó azt hinni, hogy csak tréfálódzik katholikus hittestvéreivel, pedig teljesen igaza van, midőn ezt irja: „miután az arianusok 40 évig a templomok birtokában voltak, Theodosius császár *békéltető lépéseinek* ellene szegűlvén, kiűzettek a városból és a *homoousion* újra birtokában vette az összes templomokat.

Ulfilás — talán szerencse ő reá nézve — nem érte meg az arianismusnak e látszólagos pusztulását; *látszólagos* mondom — mert bár nehéz volt e csapás, mégis még sok időnek makacs küzdelmén kellett átmennie. Ulfilást megkimélte halála a növekvő fájdalmaktól. Az iránta érzett tisztelet oly nagy volt, hogy az összes felekezeteknek és pártoknak egybegyűlt egyházi férfiai kisérték ki sirjába. A zsinat még nem nyilvánitotta volt az arianusokat száműzötteknek. „Minő kiváló érdemei voltak — kiált fel Auxentius — ez embernek, kit Isten keze Konstantinápolyba hozott meghalni, hogy ott Krisztusnak e szent és szeplőtelen papja ilyen különös és fényes tiszteletet nyerjen a keresztények nagy sokaságától". A tanitvány nagyon dicséri mesterét, „a kit — a mint mondja — én nem tudok méltókép dicsérni s a kiről mégis nem merek egészen hallgatni". Bármily nagy érdemei voltak is, azt még sem szabad gondolnunk,

hogy Ulfilás ment volt korának türelmetlenségétől. Auxentius nyiltan mondja, hogy Ulfilás kiméletlenül fizetett viszsza a katholikusoknak, kiket legkevésbbé sem habozott eretnekeknek, antikrisztusoknak, istenteleneknek, furfangoskodóknak nevezni. Ulfilás nem vett részt korának nagy vitatkozásaiban; de ezt nem azért tette, mintha hiányzott volna benne hite becsének érzete, hanem, mert inkább szerette „prédikálni az evangeliumot és legeltetni a lelkeket“, hiszen ezt tartotta ő egy keresztény püspök legbecsesebb munkájának. És ő bizonyára több jót tett ez és az által, hogy a bibliát góth nyelvre leforditotta, mint sokan azok közül, a kiknek neve kimagaslóbb helyet foglal el az *orthodox* történetirók évkönyveiben és a kiknek szava hangosabb volt koruk szócsatáiban, mint az övé.

A góth nyelvet és Ulfilás biblia forditását attól az időtől kezdve ismerjük, a mikor a 16-ik században a Codex Argenteus felfedeztetett, mely jelenben az upsalai kir. könyvtárban van. Azt az ötödik század végén másolták Itáliában, száz évvel Ulfilás halála után. Az ötödik századtól a tizenhatodikig, történetéről semmit sem tudunk. Ekkor fedezték fel Werdenben Westfaliában. Némelyek azt mondják, hogy egy angol tanuló lopta el Ravennából s hazafelé menetelében Werdenben beteg lett és meghalt. Ha ehez még azt a gyanusitást is hozzá tesszük, hogy e tanulónak bizonyára valami gonosz arianusnak kellett lennie, akkor a történet teljes. Azt is mondják, hogy e Codex Prágában volt, s onnan a svédek vitték el 1648-ban, mikor a cseh királyok régi palotáját megostromolták. Egyéb hadizsákmány között Krisztina királynőnek ajándékozták. 7 évvel később Németalföldön Voss Izsák kezeibe került, kitől de la Gardie herczeg svéd tábornok megvásárolta; a herczeg a könyvet kemény ezüst kötésbe köttette s igy még egyszer a királynénak ajándékozták. 1669-ben a királyné a Codexet az upsalai könyvtárba helyezte, s ott van ma is, mint a könyvtár legbecsesebb kincse.

Egykor 330 levélből állt, ma már 187-ből áll. 1821. és 1834. közti időben tizet elloptak belőle, de évekkel később maga a tolvaj halálos ágyán visszaadta. Gyönyörü kézirás biborszinü velin papiron, a betük ezüstösek, (innen vette nevét) néhány szó a fejezetek elején aranyozott. A betük egész végig mind irva és nem nyomatva vannak, mint azt némelyek állitják. A Codex nem teljes, csak az evangeliumokat tartalmazza a követ-

kező sorrendben: Máté, János, Lukács, Márk. Nehány helyen különféle olvasmányok és magyarázatok vannak beirva és több helyen valamely magát correctornak feltoló egyén azt mutogatja, hogy mennyi hibát tud csinálni.

Ulfilás az ó-testamentumot a Septuagintából forditotta, az újat pedig az ama korban közkézen forgó görög szövegből. Eltekintve forditásának, mint forditásnak belső becsétől, az azért is értékes, mert bizonyságot nyújt arról is, hogy a negyedik század közepén minő szövegeket használtak a byzanczi és a keleti egyházakban.

A góth biblia Ulfilásnak sokkal maradandóbb emléke, mint volna bármely réz- vagy kőszobor. Mint nemzetének misszionariusa: az evangeliumnak volt hirdetője és a békességnek szószólója. Egy egész nemzet köszönte neki hitét, vallását. Negyven évig szolgálta lankadatlan buzgósággal egy nemzetnek erkölcsi és vallásos emelkedését. Nem csüggesztve a csaták zaja, nem ingatva meg a versengő theologusok illetlen küzdelme által, prédikálás, irás és imádkozással hivséges szellemi vezére maradt népének. A későbbi korszakokra egy unicum irodalomnak megbecsülhetetlen kincsét hagyta. Hagyott egy arany folyót, mely a távoli ősi forrásból egy régen élő nyelvnek maradványait hozta le nekünk, melyek bizonyosokká tesznek a felől, hogy az összes teuton nemzetek nyelvei egy forrásból eredő, különböző patakok. Philologiai szempontból ez megbecsülhetetlen ajándék. De ennél sokkal nevezetesebb az, hogy a történelem örök betükkel véste be lapjaira az ő hasznos, az ő önzetlen és jótékony életének példáját, egy oly viharos korszakban, mikor a hatalom igen gyakran jog volt, s az erősebb hang nagyon sokszor elfojtotta az igazság és igazságosság érveit. Kiváló érdemének talán legbecsesebb tanubizonysága az, — és az attól származik, ki az ő arianismusát elvi és gyakorlati szempontból elitélte és a ki sajnálkozott hatalmas befolyása és széleskörü tekintélye felett, — kiváló érdemeinek az a legbecsesebb tanubizonysága, a mit róla Socrates, a történész ir: „annyira megtanitotta a góthokat a vallásnak elemeire, az erkölcsösségnek és nemességnek gyakorlására, hogy ők a legbensőbb bizalmat helyezték beléje s teljesen meg voltak győződve, hogy sem tenni, sem mondani nem tudna semmit, a mi rosz“.

Manning E. J. után — angolból.

CSIFÓ SALAMON.

„Jézustól vett szolgálat“.

(Beköszöntő beszéd.)[1]

„. . . És most imé, a lélek által késztetve, Jeruzsálembe megyek és nem tudom: mi következik ott én reám. De semmire sem tekintek s életemet sem tartom drágának önmagamra nézve, csakhogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, a melyet vettem az Úr Jézustól“. Csel. 20., 22., 24.

Pál, a nagy apostol, Jeruzsálembe készül. És pedig — saját vallomása szerint — a lélektől késztetve. Igen, atiai! attól az apostoli lélektől, attól a benső, nemes hévtől késztetve, a mely neki — a mióta Saulból Pállá lett — soha nyugtot nem hagyott. A mely „nem végzett el magában egyebet valamit tudni, mint a Jézus Krisztust“. S mert „nem szégyenlette a Krisztus evangeliumát“, „kész“ volt azt azoknak is, a kik Rómában laktak, kész volt mindeneknek „predikálni“.

Ám, a midőn Jeruzsálemre gondol, némi aggódalmat mégsem tilthat vissza. Bizonyára eszébe jut a Mester sorsa. Bizonyára látja képzeletében fellobbani a vak előitéletnek, a szenvedélyes gyülöletnek még soha ki nem aludott lángját. S egy pillanatra — talán? — elszorulni érzi szivét; talán a félelem sötét réme is feltünik előtte? . . . Oh csak egy pillanatra, atiai! Mert győz a nemesebb rész! Győz a magasabb ihletettség! „Semmire sem tekintek s éltemet sem tartom drágának önmagamra nézve, csakhogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, a melyet vettem az Úr Jézustól“ — szól és megy. És teljesiti hivatását tovább. Bátran, hiven, önfeláldozással. Ajka utolsó lehelletéig, szive végső dobbanásáig.

„Nem tudom: mi következik ott én reám?“ Oh a nagy apostolnak hány utóda vehette ajkára emez aggodalmaskodó kérdést ő utána!? . . . És veheti ma is! . . . Ha nem is egészen hasonló

[1] Elmondatott Kolozsvárt, 1909 november 7-én.

körülmények között; ha nem is az életéért aggódva; s oly ellenségektől rettegve, „a kik a testet megölik“; a kiknek önzése, hiusága előtt semmi szent és tiszteletreméltó nincsen.

Oh nem ezekért, afiai! Hanem az ügyért, az eszméért, a czélért!

Szép hivatás az apostolság, mint mindig az volt. De nagy a felelősség is, a mely vele jár. Hiszen — ha valaki, úgy ő — elsősorban főként Istennek tartozik számadással. A feladat nagysága a véges és gyarló emberi erővel összehasonlitva; — a czél szentsége az elháritandó akadályokkal, az elérhető eredménynyel összemérve: bizony! ma is méltán tolhatja előtérbe — ha pillanatokig is — az aggodalmaskodó kérdést: „nem tudom: mi következik én reám?“ Ám eloszlik kétség, aggodalom s az iga — ha iga is — gyönyörüségessé; a teher — ha teher is — könnyüvé válik: a midőn érezzük azt, a mit az apostol igy fejez ki: „a lélektől késztetve“. S főként, ha elmondhatjuk vele: Semmire sem tekintek, s életemet sem tartom drágának önmagamra nézve, csakhogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, a melyet vettem az Úr Jézustól“.

Engedjétek meg, ker. afiai! — a mai naptól fogva szeretve tisztelt hallgatóim! — hogy, a midőn — egyfelől a lélektől késztetve s másfelől azon előlegezett bizalom alapján, a melylyel megtisztelni kegyesek voltatok — én is Jeruzsálembe jöttem; a mi szeretett egyházunk Jeruzsálemébe, a melyet nemcsak a mult hagyományai, gazdag emléksorozata szenteltek a mi Sionunkká, hanem a jelen idők viszonyai is; engedjétek — mondom —, hogy én is, ama benső októl, a lélektől késztetve beszéljek a *keresztény papnak Jézustól nyert mai hivatásáról.* Arról a hivatásról, a melyet hiven betölteni mindig legnemesebb becsvágyam volt s az ma is.

E hivatás — nézetem szerint — áll különösen is:

I. A tiszta és mély hit. II. Az őszinte, meleg szeretet. III. A nemesebb értelemben vett haladás szellemének ápolásában.

A mig ezeket lehető röviden kifejteném, ajándékozzatok meg becses figyelmetekkel.

I.

A midőn egy illatos, gazdag szinpompájú virágot kezembe veszek, hogy abban gyönyörködjem: nem bontom én azt alkatrészeire; nem vizsgálom: hány szirma, porzója van, melyik családba

és osztályba tartozik. (Ezt a növényekkel foglalkozó tudósra bizom.) E helyett megszagolom azt a virágot és keblemre tűzöm. Ha ti, t. hallgatóim! soha nem éreztétek volna a hit virágainak édes illatát, ha soha sem gyönyörködtetek volna azoknak gazdag szinpompájában: úgy én most hiába fejtegetném előttetek azoknak szépségét, kedvességét. Hiába elemezném a hit fogalmát. De, hogy ne éreztétek volna, ezt én elhinni nem tudom. Ilyen ember — meg vagyok győződve — nem volt még. S kétlem, hogy lesz valaha. Aztán különben is a jézusi hit az, a melyet én most első helyen akarok emlegetni.

Jézusi hit! Ismétlem és hangsulyozom hát e szavakat. Mert hit és hit között különbség van, atiai! S talán nem csalatkozom, ha azt állitom, hogy az a koronként föllépő vallási közöny, a melynek ma is tanui vagyunk — a midőn sajnosan tapasztaljuk, hogy hiányzik az a bizonyos melegség és fény, a mely egyes időszakok képét úgy át tudta alakitani — éppen onnan ered nagyrészben, mert az emberek a hit és hit közötti különbséget nem méltatták kellő figyelemre. Hiszen hitet ápoltak voltaképpen a Baal és Moloch papjai is tüzes bálványaik előtt. Hitnek nevezték — s nevezik sokan — a vakbuzgóságot, a fanatismust is. De a jézusi hit... az más valami, ker. atiai! Az nem vakhit, s nem dogma. Az egyéni, tiszta és mély hit. A legszebb összhang az, a mely az emberi lélekben uralkodhatik. Értelemnek és szivnek, gondolatnak és érzésnek összhangja. A legszebb összhang, a mely az élet minden változásai között erőt, támpontot ad emberhez méltóan megállani. A mely emel, lelkesit, mindig fennebb, mindig többre emel addig a pontig, a hol — ha hamarabb nem, de életünk alkonyán bizonyára édes megelégedéssel, boldogitó öntudattal mondhatjuk el: „Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus“.

De hiszen miért fejtegessem ezt, nektek?! Hallgassátok inkább tanitásait és nézzétek életét annak, a ki e hitnek legragyogóbb példája.

„Bizony mondom, nektek, ha annyi hitetek volna, mint a mustármag és mondanátok eme hegynek: menj el innen amoda, elmenne: és semmi sem volna néktek lehetetlen“ — szól ő. És nézzétek! a mig e hegyeket mozditó hittel mozgásba hoz egy egész országot: maga mily sziklaszilárdan áll meg kitüzött eszméi és czéljai mellett. Mily fenséges léleknyugalommal szenved el megaláztatást, kint, üldözést, gunyt és vádakat!

Nézzétek az emberi hivatásnak mily magas, fölemelő tudata él az ő lelkében. És e hivatásnak útján mint áll meg az élet minden változásai között: örömben és fájdalomban, küzdésben és nyugalomban. Ő szegény és egyszerü; de a lelki kincsekben Dariusok Dariussa, Kroezusok Kroezussa. S bár gazdag lelki kincsekben, azért mindvégig szelid és alázatos marad. Mert, mint kristálytiszta patak — a millió virággal pompázó völgy ölén, megtermékenyitő erejével: úgy vonúl át az ő életén az Istenben való hit és bizalom erős érzése.

Oh ne mondjátok, afiai! hogy ez a hit a mai korban már túlhaladott álláspont volna, a mint ezt némelyek — szinte szánakozó mosolylyal — szeretik hangoztatni. Szánalmas tévedés volna ezt hinni. Ellenkezőleg: el nem ért s megközeliteni is csak kevesek által megközelitett magaslat az. S meg vagyok győződve, hogy az emberiség rég túl lesz már sok — ma még nagy és nehéz — problémán, a mikor e magaslat még mindig nem lesz mindenki által megközelitve. Meg vagyok győződve, hogy ha Jézus ma élne, ma — a különféle ágú ismeretek ezen előhaladott korában is éppen azzal az élő, erős hittel járna közöttünk, a mely hit első helyen mindig éppen a legnagyobb lelkek tisztánlátása, kiváltsága volt s marad ezután is. Ezért mondottam, t. hallgatóim! hogy a keresztény papnak ma Jézustól vett hivatása első helyen a jézusi tiszta hit evangeliomának hirdetésében áll.

Igen! Ennek a hitnek magaslatáig kell neki minél többeket elvezetnie. Hogy, mint a tanitványok a hegyen mennyei fényességben látták az idvezitő alakját: úgy alakuljon át a hallgatók lelkiszemei előtt ez az „arasznyi lét“, a maga egész mivoltában. Hogy ragyogó fényben álljon — mindenekelőtt — az emberi hivatás; család, haza, vallás, jog és kötelesség ismét régi fényben tündököljenek. Öröm és bánat s a földi élet kisebb czéljai, reményei, vágyai magasztos, szép jelentőségüket ismét visszanyerjék azok előtt, a kik előtt ez elveszett. Hogy politika, tudomány, ipar, művészet, mind-mind azt és úgy teljesitsék, a mi és a mint az ő legnemesebb értelemben vett hivatásuk. A művész, a költő, az iró előtt a valódi szépnek eszménye lebegjen. Izlés fejlődjék, nemesedjék. A társas érintkezéseknek vezető szelleme ne kicsinyes önző czélok, vágyak és kedvtelések legyenek, hanem azok, a melyek embert emberhez közelebb hoznak.

Úgy van! a jézusi tiszta hit evangeliomát hirdetni, szellemét

ápolni, első kötelessége ma a keresztény papnak. S kötelessége nemcsak a szent hajlékban, hanem ezeknek falain kivül is. A családban, az iskolában, a bölcső és koporsó mellett. A szerető szivek találkozásánál és elválásánál. Szóval és példával.

Mert csak igy vezetheti hiveit a boldogság útjára: csak igy teljesitheti a Jézustól vett szolgálatot, a mely áll: A tiszta hit és

II.

Az őszinte, meleg szeretet szellemének ápolásában.

Kétségtelen, atiai! hogy a hit a lelki életnek egyik legfontosabb tényezője. Ámde önmagában véve még nem minden. Mert nem egyszer csupán az egyéni élet tényezőjének marad. Mert ha igaz is az apostol szava: „a hit szeretet által cselekszik“, de az is tény, hogy nem mindig cselekszik; nem mindig válik élő, munkás hitté. Csak szobai lámpa marad — nem egyszer — a szeretet napja mellett. Fényét, áldásait nem minden esetben terjeszti ki másokra. Ezért tarthatta szükségesnek már Jakab apostol hangsulyozni: „A ti hitetek mellé ragaszszatok jóságos cselekedeteket!“ Ezért mondotta Pál apostol is: „Ha egész hitem volna is, úgyanynyira, hogy hegyeket mozdithatnék el helyükből, ha szeretet nincsen én bennem: semmi vagyok“.

De hiszen e tekintetben már csak nem lehet kifogása senkinek korunk ellen?! mondhatnák e pontnál sokan. Hiszen annyi nagy és nemes nyilvánulását lehet látni ma a krisztusi szeretet nemes érzésének, a különféle egyletek, számnélküli intézményekben, hogy — ezeket figyelembe véve — a panasz már csakugyan jogtalan és túlzó volna — vélekedhetnek akárhányan.

Hát bizonyos igaz, atiai! hogy a keresztény emberiség a szeretet műveinek munkálásában sokat haladott. S bizonyára velem együtt nagyon sokan készek meghajolni, kalapot emelni a fényes eredmények előtt. De viszont ki tagadhatná azt is, hogy vannak jelenségek, a melyek a mellett szólnak, hogy a munka még nem teljes, a feladat még nincsen megoldva az egész vonalon?! S ki tagadhatná főleg azt, hogy vannak olyan tünetek is, a melyek hol a közmondást juttatják eszünkbe: „nem mind arany a mi fénylik“; hol pedig Ananias és Zafira esetére emlékeztetnek, a kik — tudvalevőleg — a vagyonközösség amaz ideális korszakában — a közszokásnak hódolva — felajánlották ugyan a közre egész vagyonukat, de a nagyobb részt titokban maguknak tartották meg.

Isten mentsen, afiai! hogy ebben vagy abban kételkedjünk! De annyit legalább is ismerjünk el, hogy a jézusi szeretet tökéletességével még koránt sincsen okunk és jogunk dicsekedni. Mert a jézusi szeretet nagy és szent érzés, keresztény hivek! Szűztiszta az, mint a harmatcsepp, mint a frissen hullott hópehely. Őszinte az, mint a titkos imádság halk sóhajtása. Mély, mint az oczeánnak megmérhetetlen kebele. Áldozatra kész, mint az édes anyai sziv. Erős, mint a koporsó. Oh e szeretet által lett ő nekünk eszményképünk. E szeretet által, melylyel magához ölelte nem csak a barátot, testvért és rokont, de az idegent, az ellenséget is! Nem csak az igazat, a bűnöst is! A mely nem szórakozás, kedvtelés czélját szolgálva, hanem hiuságot, önzést, érdeket kizárva: teljesen és igazán a bűnösök, szegények, megvetettek iránti nemes részvét által vezéreltetett; s meleg érzéssel, önfeláldozással szállott le sötét mélységekbe; a nyomor, a bűn, elaljasodás fertőjébe, hogy onnan lelkeket mentsen meg s emeljen föl magasabb öntudatra, hogy korszakokra terjedő, teremtő újjászülő munkát végezzen, hogy a mikor leszállott: ugyanakkor a magasztosság fokára emelkedjék.

Oh ne mondjátok, afiai! Hogy ez a szeretet elérhetetlen magaságban álló eszmény! Mert éppen a jelenkor jobb jövőt alapozó nemes törekvései lépnének fel vádlólag ellenetek! Mert ez annyi lenne, mintha a jövő dalának kellemes akkordjait akarnák elnémitani, vagy megzavarni.

Vagy mondjátok hát, hogy e szeretet eszmény!! . . . De valljátok meg egyben azt is, hogy ennél magasztosabb és emberhez méltóbb eszményt nem ismertek. Legyen bár a jézusi szeretet eszmény! Legyen még sokáig az! Vagy maradjon mindig annak . . . De én annak képében, mig csak szivem dobog, mindig inkább fogok gyönyörködni, mint bármely legremekebb művészi alkotásban. Én az előtt mindig inkább kész leszek meghajolni, mint a legfelségesebb oltárkép előtt. Mert ennek gloriája veszi körül azt az alakot, a ki — hitem szerint — az emberi tökéletesség mintaképe. S ha van valami, a mi igazán övezhet ma és ezután dicsfénynyel bárkit is: úgy az az igazi, az őszinte, a jézusi szeretet sugára.

Ezt a szeretetet ápolni, ennek evangeliumát hirdetni! ebben áll a keresztény papnak — másfelől — legnemesebb hivatása, Jézustól vett szolgálata. Ezt kell hirdetnie néki szive legbuzgóbb hevével a szent hajlékokban úgy, mint azoknak falain kivül, az élet minden viszonyaiban. Szavával úgy, mint cselekedeteivel. Ezt kötni

a házastársak, szülők és gyermekeknek szivére: hogy ne legyen nekik hőbb vágyuk, mint egymásnak boldogitása. Ezt emlegetni a honfiú, a politikus előtt, hogy szivből, igazán mondhassa: „Tied vagyok. Tied hazám e sziv, e lélek!" Ezt a jótékonyságot gyakorlónak, mert: „Ha minden vagyonomat megétetem is a szegényekkel, ha tüzre adom is testemet, szeretet pedig nincsen én bennem, semmit az nem használ nekem". Ezt az iskolák falain belül tanitóknak, nevelőknek úgy, mint tanitványoknak: mert: „Ha prófétai képességgel birok is és tudok minden titkot és meg van bennem minden ismeret, szeretet pedig nincsen én bennem: semmi vagyok".

Végül a keresztény papnak Jézustól nyert hivatása áll

III.

A nemesebb értelemben vett haladás szellemének ápolásában.

Önként értetődik, hogy, a midőn nemesebb értelemben vett haladásról beszélünk, ezalatt csak azt a haladást érthetjük, a mely az ember egész lelki életét figyelembe veszi: az emberi lélek minden nemesebb vágyát és igényeit kielégiteni szükségesnek tartja.

Minden más haladás csak egyoldalú s éppen annyi kárral járhat, mint haszonnal. S ha méltán állanak a történelem itélőszéke előtt minden időszakból a haladásnak ellenségei, épp oly méltán állhatnak ama túlbuzgó barátai is, a kik — elismerem a tudomány szolgálatában állva — egyes kedvencz elméleteikért mindent képesek voltak feláldozni. Képesek voltak eltaposni — nem egyszer — az emberi léleknek kedves feslő bimbóit, nyiló virágait.

Igy nevezetesen: nemes értelemben vett haladás alatt csak azt érthetem, a melynek útján vallás és tudomány nem ellenségek, hanem fegyvertársak, a kik egymást segiteni tartoznak. Hiszen a történet és az élet nem egy példával igazolja, hogy e kettő csak együtt szerezheti meg az embernek — egyeseknek úgy, mint népeknek — igaz boldogságát. S bizonyára hiába fedeztük fel az északi sarkot, ha a hit egyenlitőjétől végképpen eltávozunk. Hiába repülünk át végtelen óczeánokon a legtökéletesebb gépekkel, ha lelkiszárnyainkkal — mint amaz árva gólya, a mely a költő szavai szerint: „Fölrepülne, messze szállna, csakhogy el van metszve szárnya" — mi is csak a földet csapkodjuk és nem tudunk a krisztusi hit magaslatára emelkedni.

Az is természetes és önként értetődő dolog azonban, hogy ennek a nemes értelemben vett haladásnak törvénye föltételezi a

vallások fejlődésének szükségét is. S az a vallás, a mely a fejlődésre súlyt nem helyez, a mely a változott viszonyokkal új eszmeáramlatokkal nem számol: elvesztette létjogosultságát s ha fentartja is magát egy ideig, azt csak külső támogató eszközökkel — és pedig nem mindig valláshoz méltó eszközökkel — teheti.

Ám annak a keresztény vallásnak, a mely igazán keresztény, a mely egy nagy iró szavaival élve — főként „A Jézus vallása és nem a Jézusról való vallás": nincsen is semmi oka a fejlődés kötelességétől meghátrálnia. Erre vallanak Jézus eme szavai: „Mindeneket megpróbáljatok és a mi jó azt megtartsátok. Még sok dolgok vannak, a melyeket elmondhatnék, de most el nem hordozhatjátok. Ha majd eljön az igazságnak lelke, minden igazságra rávezet titeket".

Ezt a nemesebb értelemben vett haladást kell hirdetnie egy keresztény papnak, hogy a Jézustól nyert hivatást igazán és teljesen betöltse. Midőn ezt mondom: keresztény papnak, akkor én felekezetre nem tekintek. Nem tekintek, mert én a keresztény felekezetek előtt egy közös czélt látok. S úgy tartom, hogy erre kell törekedjenek mindannyian. Most még egymással versenyezve, de majd — az az idő is eljöhet — egymással vállvetve. Addig is azonban, a mig ez az idő eljönne, azt hiszem: nem vétünk a szeretet törvénye ellen s senkinek érzékenységét nem sértjük, ha mi unitárius keresztények, a mások hitének és meggyőződésének tisztelete mellett, mégis a magunkéhoz ragaszkodunk leginkább. Ha kimondjuk azt, hogy mi éppen a mi vallásunk zászlója alatt kivánunk haladni előre, mindig tovább, mindig fennebb. Mert ez a vallás -- meggyőződésünk szerint — éppen annak a nemesebb értelemben vett jézusi haladásnak vallása. Mert az, a ki ennek zászlaját először bontotta ki: olyan jelszavakat irt arra a hit- és lelkiismereti szabadság igéiben, a mely jelszavakat követni, még soká, nagyon soká lehet.

És oh e ragaszkodásnak hirdetését lehetne-e elmulasztani éppen itt e nemes városban, a mely a felvilágosodásnak annyi fáklyáját ragyogtatja; e merész boltives templomban, a mely a mi Jeruzsálemünk; a melyhez kötnek minket — mindnyájunkat — úgy a multnak emlékszálai, mint a jelen s a jövőnek reménye is. Bármiként vélekedjenek is mások: én e ragaszkodásnak ápolását nemcsak szent kötelességemnek ismerem, de úgy a nemesebb értelemben vett haladás, mint általában a Jézustól vett szolgálat szellemével megegyezőnek tartom. S úgy vélem, hogy egy keresztény unitárius

papnak ma mindenütt e bérczes hazában s ennek határain kivül is, de e helyen különösen kötelező feladata úgy a mult idők emlékeire, az unitárius elődök példáira szent vallásunk hiveinek kegyeletes figyelmét fölhivni, mint másfelől — a jövőre tekintve — szüntelenül lelkesedéssel, meggyőződésteljesen inteni őket: „Ti, mint világosság fiai járjatok világossághoz illő öltözetben. Mert eljön az idő és az most vagyon, a mikor az igaz imádók imádjak az Atyát lélekben és igazságban".

Ime! t. hallgatóim! ezekben látom körvonalozva egy keresztény papnak s nevezetesen egy keresztény unitárius papnak Jézustól nyert mai hivatását. Ebben a szellemben kivánom hirdetni az örökélet beszédét, a mely „lélek és élet".

E szellemnek ápolásában kivánom támogatni csekély erőmmel, de igaz jóakaratommal mindazokat, — egyeseket, mint testületeket és intézményeket, vallás- és felekezetkülönbség nélkül — a kik e nemes városban a krisztusi igaz világosság és szeretet barátai és zászlóvivői. A kiket ezek közül külön is meg kell emlitenem: az elsősorban egyházunknak érdemekben megőszült főpásztora; Képviselő-Tanácsa, helybeli nevelőintézeteinknek vezetői és tanárai. Úgyszintén e nemes városnak elöljárói s a különféle tanintézeteknek vezetői, tanárai és tanitói. A jézusi szeretet melegével köszöntöm e helyről és alkalommal őket s kérem szives és becses támogatásukat. S kérem aztán különösen a tiéteket szeretve tisztelt hallgatóim, kedves afiai az Úrban.

Legyen együttes a mi munkánk a nagy és szent czélok érdekében. Mert én a „lélektől késztetve" jöttem Jeruzsálembe. És „semmire sem tekintek s az én életem sem drága önmagamra nézve, csakhogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, melyet vettem az Úr Jézustól", a kinek nevében esedezem a te hatalmas segitségedért is oh mi egy igaz Istenünk! Amen!

Ürmösi Károly.

A Heltai-féle biblia.

Mielőtt az első magyar bibliaforditás nyomtatásban megjelent (1533.), nyelvünkön a szentirásnak majdnem minden része olvasható volt. Buzgó szerzetesek rendjük számára, sokszor önmaguk időtöltésére csupán, hozzáláttak a könyvek könyvének tolmácsolásához. Az ó-testamentumból: a bécsi, Döbrentei, Jordánszky és székely-udvarhelyi kódex tartalmaz részleteket; külön a zsoltárokat vagy töredékeit az Apor, Keszthelyi, Kulcsár és Batthyányi, az új-testamentum egyes részeit magyar nyelven a müncheni. Jordánszky és érsekújvári kódex őrizte meg. E forditások azonban nem voltak közkeletüek. A katholikus vallás a bibliát a XVII. századig nem adta hivői kezébe, ennélfogva a forditása is csak az egyház szolgái részére készült. Mindazonáltal irodalmi jelentőségük nagy. Középkori lirai költészetünk, melynek hivatalos poétái a papok voltak, e forditásból táplálkozott. A történeti könyvek széppprózánk fejlődését segítették elő, a zsoltárok s a biblia más lirai részei a költészetnek nyujtottak anyagot. Istentiszteletek alkalmával a szerzetes e forditásokat magyarázta s hallgatósága e magyar nyelvü szöveget véste emlékébe; ebből merítették a szent beszédek alapgondolatát, néha a hasonlatokat, kifejezéseket, sőt a gondolatok sorját is.

Komjáthy az első, ki szakítva a katholikus hit orthodox rendeléseivel, erazmita létére, Perényi Gáborné kivánságára a müncheni vagy Jordánszky kódexben magyarra forditott Szent Pál Leveleit átdolgozta s kinyomatta.[1] Munkájához tudákos bevezetést csatolt, melyben nagy előkészületeiről, az eddigi magyarázatok hibás voltáról értekezik s Erazmusé helyett a maga nevét irta e fejtegetések alá, holott ahhoz csak mint forditónak van köze. Horváth Cyrill nem is késik „orczátlan hazudozással" vádolni érte. Pedig ez elitélés csak félig találó. A reformatió korának alig van értekező munkája, mely ne idézne előszeretettel hosszu passusokat a nélkül, hogy a szerzőt csak egy szóval is emlitné. Heltai kátéi jórészben Luther katekizmusainak magyarra való átdolgozásai anélkül, hogy ez csak egyetlen szóval is emlitve volna. Melius Kálvint, Dávid Servetot[2]

[1] Erre maga Komjáthy utal forditása előszavában.

[2] *Simler* ezért azt irja, hogy „Dávid semmi más, mint egy illusztrált Serveto". V. ö. ***Ráth*** érdekes czikkét az Irod. tört. közl. VI. kötetében („Bullinger H. és a magyar reformáczió".)

sokszor idézi megjelölés nélkül. A tekintélyekre való hivatkozás különösen erénye e kornak. Komjáthyt a humanista Pannonius Pesthinus követi. Ő már az egész Ujtestamentumot leforditotta s ha theologiai szakismerete ily nagy munkához nem is volt elegendő, mint Aesopus első magyarra forditója, a kifejezések szépségére törekedett. Nem rajta mult, hogy munkája a raforditott fáradtságnál kevesebb eredménynyel járt. Ez időben a protestantismus az irodalomban mint bibliakritikai áramlat kezdett lengedezni. A forditótól többé nemcsak értelmes, de hű forditást is kivántak. S e kivánalom idővel annyira fejlődött, hogy a hűség kedvéért nem egyszer le kellett mondani a magyarosságról. Sylvester Új-Testamentoma, még inkább pedig Benczédi Székely István Zsoltárkönyve sok helyen egészen latin szellemüek, mivelhogy a Vulgatából forditották. Pedig Sylvesternek volt érzéke a magyar nyelv iránt, nemcsak, de ő az első, ki észreveszi s tanulmányra méltatja népköltészetünket. Ám fél e tudását korlátlanul alkalmazni. A XVI. században a biblia nem népkönyv volt, mely tanit, vigasztal, hanem törvénykönyv, melyet világi érzülettel érinteni, világi nyelvezettel tolmácsolni: bűn volt. Heltaiéké az érdem, hogy e már türhetetlenné lenni kezdő áramlatot — sajnos, rövid időre — föltartóztatni megkisérlették, hogy aztán Meliusnál, Félegyházinál, Károlyinál, majd pedig a katholikus Káldinál kétszeres erővel akarjon rombolni: magyaros nyelvérzékünk megrontására.

A Heltai nevén emlegetett magyar bibliának az igazi forditó szerint három csoportját különböztethetjük meg. Mózes könyveit, a Biblia negyedik részét s az Új-Testamentumot Gyulai, Ozorai, Heltai és Vizaknai forditották; a Zsoltárt s a Biblia második részét maga Heltai; a két apokryphus könyvet Gyulai. E részeket azért kell pontosan különválasztanunk, mert irodalmunkban Toldy óta az a szokás járja, hogy valamennyiért Heltait teszik felelőssé. Kardos, méginkább pedig Ballagi a XVI. század bibliaforditásairól irván, az összes köteteket a Pentateuch alapján jellemzi. Hogy ez eljárás nemcsak szabálytalan, de téves is, az alábbiak fogják megmutatni.

A Bibliának első része az Elöljáró beszéden, az ó- és újtestamentom összehasonlitásán és az ótestamentomi könyvek számának s summájának előadásán kivül Mózes könyveinek forditását tartalmazza; s 1551-ben jelent meg „a Fejérvárott lakozó" Mihályi Csáki Mihály[1] költségén, — azért, „mert nem igen sokan vannak közöttünk, magyarok között, kik csak annyira is tudjanak deákul, hogy a deák bibliát csak betüszerint is értsék". (e) „Miérthogy a közdeák biblia [vulgata] helylyel-helylyel a görög bibliából igen homályosan irattatott, egy nehány helyen pedig el is távozott az igaz értelemtől, főképen a zsidó bibliát követtük, miérthogy a törvénybeli könyvek legelőször zsidóul irattattanak. De úgy követtük a zsidó bibliát, hogy előttünk volt a közdeák biblia is, előttünk a

[1] Életrajzát összeállította *Szádeczky* L.: János Zs. és Izabella Lengyelországban. 28 l. jegyzet. V. ö. Archiv für siebenb. Landeskunde N. F. II. köt.

több deák bibliák is". (c_3) „Noha főképen a zsidó bibliát követtük, de azért a zsidó szónak módjától sok helyen eltávoztunk, követvén az igaz értelembe a magyar nyelvnek járását". (c_3) E nehány sornyi tájékoztatás bizonyságot tesz arról, hogy nagy előkészülettel folyt a munka. „Jól értjük azt, hogy ki e mi munkánkat meg akarja jobbitani, annak nemcsak grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni, de ezeknek felette a keresztényi tudományban tudósnak és bölcsnek kell lenni". (c_4)

A forditás tényleg nagy hozzáértéssel készült s nemcsak az eredeti Károlyi, de a revideált Károlyi-féle bibliánál is élvezetesebb a szövege. Sehol semmi nyoma a Komjáthinál vagy Sylvesternél található magyartalanságoknak,[1] de annál több szép szó s kifejezés váltogatja egymást.[2] Irodalomtörténetiróink kevés kivétellel Heltai forditásául emlitik ez „első részt"; pedig valójában Heltai keveset dolgozhatott e könyvnél, melynek bevezető részeit Gyulai István irta,[3] s mint a stilusból — és nem az ortographiából, mely ingadozó — következtethető, a szövegét is ő revidiálta.[4] Fekete Mihály azt gyanitja, hogy a forditás sorközi magyarázatait Vizaknai Gergely készitette, mivel fennmaradt kódexében hasonló irányu munkásságot lehet találni.

Az *Új-Testamentumot* nem az a társaság forditotta, a mely az előbbi könyveket. Heltai és Gyulai ugyan megmaradtak, de Ozorai

[1] Kivételek: à Felsegesnec Szentinec adgya (a_4), Kerbe ott Edenbe (1 M : 15), a Sidoc gyermekec koezzuel valô (2 M 2 : 6).

[2] Parè = fű (1 M 1 : 29), essoes = étvágygerjesztő (1 M 3 : 6), öm = evém (1 M 3 : 12), felfedeztetvén = mezitelen (1 M 9 : 21, I_3), egy lapatz föld = mező (1 M 11 : 2, 14 : 6, H_3. V. ö. „mező" 2 M 10 : 15) aldass lész (1 M 12 : 2), leeves= bő (1 M 13 : 10), es menten menének (1 M : 14 : 12, L_2), beburkondozec = beburkolózék (L_3), Jordan éluè = Jordán vizén innét (5 M 1 : 1. V. ö. Erdély), Ruhaioc hogy elne nyineiec es elne rossadna megoltalmaza (a_3), egy napent való ideig (a_3), egyfalka idoe (b_2), abrasztac es abrazotba predicallottac (Cant. cant. interpret.), mi legyen es mibe fuegyen a Chr. Jesusnac orszaga (g_4), köz = ijj (I_4). mettzec (1 M 25 : 32), hasaszsza = hasogassa (3 M 1 : 17), ock = okosság (2 M 1 : 10), együld = félő, hogy (2 M 1 : 10), foeldént (2 M 3 : 18, 2 M 4 : 3), vessetze (per. anal. adsza. 2 M 4 : 3), megbüszettetett a mi illatunkat = utálatossá teve (2 M 5 : 21.)

[3] Job könyvének ismertetésénél az Előszóban e mondatot találtam: „Ha ezokáért a háborúság szenvedésről akarsz tanuságot venni, ezt a könyvet forgasd, mert a háborúságnak békességes szenvedéséről e könyvből több és bizonyosb tanúságokat vehetsz, hogynem mint e világi bölcseknek minden könyvekből". Az Ecclesiasticus könyv magyarázásánál pedig (h_2—h_3) ezt: „Ezokáért a ki kivánja, e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogynem mint Platonak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből". Ha Jézus Sirák könyvének előszavát olvassuk, a melynél ki van írva, hogy Gyulaitól való, e mondatot találjuk: „Ezokáért, a ki kivánja, a könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platonak és Aristotelesnek nagy hosszu könyveiből". E mondat lényegileg egyezik az előbbi elsővel, szószerint pedig az utóbbival. Tudva pedig azt, hogy ennek Gyulai István a szerzője, biztosan következtethetjük, hogy azoké is ő, annál inkább, mert a forditó társaké között az ő neve is szerepel.

[4] V. ö. a [2] alatt felsorolt kifejezések előfordulási helyeit is.

és Vizaknai helyett Egri Lukács és Szegedi Lajos került bele. E változás a forditáson is érezhető.[1] A könyv elején Heltaitól való ajánlás van, tartalomjegyzékkel; s végén index biblicus, melyben 37 idegen, részint görög, latin és zsidó szónak jelentése van magyarázva.[2] A publicanus szónál Sylvester Jánossal polemizál a szótáriró, a mi biztos jel arra, hogy az ő forditását ismerték. Az Új-Testamentumnak minden jelessége mellett sem volt akkora nyelvi hatása, mint a Pentateuchnak. Az új szók és fogalmak, melyek a kereszténység megalapitója életének s cselekedeteinek elbeszélésében előkerültek, már ismeretesek voltak. Irodalmi hatásra sem vetekedhetik az Ó-szövetséggel, költőink s szépprózairóink tartózkodással közelitették meg elbeszéléseit.

E kötettel befejeződött a Heltai—Gyulai-féle társaság munkája. Irodalmunknak vesztesége marad, hogy nem forditották le az egész bibliát. Mennyi erő, mily gazdag nyelvezet, a költőiségnek minő öntudatlan megérzése s együtt a forditásnak meglepően szép példája „Mózes hálaadó éneke" (2. M. 15: 1–20). Károlyi forditása csak távolról közeliti meg az eredetit. A zsoltárstilusban irt „Mózes éneke" (5. M. 32) s a Thora bezáró testamentum (5. M. 33: 26–29) nemcsak a zsidó Pentateuchnak legszebb lirai része, de a Gyulai-féle forditásnak is gyöngyei. Hasonlót mondhatunk a próféták több helyéről is. Az új testamentumnál még egyszer feltünik e stilus. Pál levelei példaszerüen vannak tolmácsolva, az úri imádság is — egyetlen germanizmust leszámitva (a mi kenyerünket mindennapiat) — tömött stilusával hozzáillik tartalmához. Mégis úgy tünik fel, mintha az Új-Testamentum forditása a legkevésbbé sikerült volna a 3 kötet között. Heltainak orthographiai és nyelvjárási sajátságai többször zavarólag hatnak.

Külön a Gyulai nevéhez két könyv füződik: az egyik Jézus Sirák könyve, a másik a bölcseség könyve.

A XVI. század protestáns iskoláiban *Jézus Sirák könyve* rendes tankönyv volt. Mielőtt Zoványi erre utalt volna, Fraknói már ilyenül emlitette. Gallen János kassai könyvkereskedő 1582-ben 16—20 dénárral árulta darabját. A forditás Előbeszédében maga Gyulai

[1] A Timóth-hoz irott II. levél 3:16 versét, mely szerint az egész szentirás theopneustos (Vulgata: divinitus inspirata) Luther így forditotta: „von Gott eingegeben" — a helyes „Geiste Gottes eingehaucht" helyett. Heltaiéknál: „Az egész Irás az Istennek ihletéséből vagyon:" — a mi biztos következtetést enged arra, hogy ők az újszövetséget csak általánosságban tartották kanonikus szövegnek.

[2] Érdekes szófejtései: *abba* (— „appa. Régen a schola mestereket, kik tanitottak a scholákban, abbáknak hitták, miérthogy attyok helyett voltanak a tanulóknak"), *epicurus* (— „ezen értsed a ledéreket, kiknek disznóhütek vagyon, kik csak lakásra és a világi gyönyörüségre igyekeznek, Istenről semmit nem tartnak. Mint azok, kik Olaszországból a pápa oskolájából haza jőnek. Jaj azoknak!")

Különös figyelemmel magyarázza a pénzértékeket: argenteus, denarius, dragma stb.

mondja el a könyv történetét. „Hoztanak vala mihozzánk Tolnáról egy nehány keresztyén atyafiunak munkáját, a J. S. könyvét, kik ezt a nemes könyvet magyar nyelven megtolmácsolták vala. De mivelhogy meglátás nélkül nem illik vala kibocsátanunk: meglátását Heltai Gáspár, a mi szentegyházunk főpásztora — én rám bizta. Meglátván ezokáért, némelyet az ő munkájukban helyén hagytam, némelyeket pedig világosságnak okáért elváltoztattam, hogy a keresztyén ifjak nyilvábban megérthessék és igazabban követhessék.“ A Summában szószerint le van nyomtatva a Pentateuch előtti exegesisnek Ecclesiasticus ez. része (h_2—h_3), bizonyságául annak, hogy az eredeti is Gyulai fogalmazása. Arra a kérdésre, hogy a forditást kik készitették s küldötték Tolnáról Kolozsvárra, Zoványi kutatásai után azt felelhetjük, hogy valószinüleg Zigericus Imre és Tövisi Mátyás, a tolnai iskola paptanárai. Hasonlóképpen elsősorban iskolai használatra készült *A bölcsesség könyvének* magyar forditása is, mely Sirák könyvéhez kötve jelent meg. „És nemcsak az ifjuságnak szól, melyet kiváltképpen tanitni akar, de annak felette minden rendbeli embereknek is a felsőtől fogva mind az utolsóig. Főképpen pedig — s itt az eretnekgyülölő Martinuzzira van czélzás — ismerni kellene e könyvet a kegyetleneknek.“ Ki forditotta e könyvet? Semmi adat róla. Következtetni is csak abból lehetne, hogy Jézus Sirák könyve és Salamoné egyforma alakban, ugyanazon betükkel nyomatott. Az előbbi s ennek a könyvnek előljáró beszéde egyforma menetü, a forditás homályát értelmező, szöveg közé ékel. magyarázatok mindkét könyvben e szókkal bevezetve: alias, az azt. Ez észrevételek bár nem elegendők, mégis gyanittatják, hogy a forditó Gyulai István volt.

Annak, ki a Pentateuchot és a Gyulai által sajtó alá készitett két iskolai tankönyvet figyelmesen végig olvasta, nem fog újszerünek feltünni az 1552-ben meg jelent *A Biblia negyedik részének* stilusa. Hiszen ennek leforditásában Heltai munkájának ép oly kevés nyoma, mint amabban. Már az gyanuba ejthet Heltai felől, hogy a czimlapon az ő neve helyett ez áll: „ . . . melyek magyar nyelvre forditattak“. Bizvást rámondhatjuk, hogy a Pentateuch előszavában emlitett társaság munkája ez is, mert a stiluson kivül a könyv alakja a betük, az orthographia egészen ugyanaz. A Gyulait jellemző igeragozás [1] mindenütt megvan.[2] Az előljáró beszédben ez érdekes sorokat olvashatjuk: „Úgy tetszik az emberi okosságnak, hogy a prófétáknak irása alávaló és haszontalan irás, főképpen aféle tudóskáknál, a kik azt vélik, hogy a teljes szentirást cordén tudják és által értették. — Ezokáért minekünk, kik keresztyének vagyunk, semmiképpen nem kell eféle magunk hagyottaknak és megutálóknak lennünk, hanem a profétákat valóban és szeretettel olvassuk

[1] Megutalnaiac, látnayac (A_2).

[2] Hogy e forditó társaság az apokrif könyveket nem vette fel a biblia kanonikus könyvei közé, a könyvek alakjáról is látható.

és azoknak irásokkal éljünk“ (A_2). S valóban annyi hozzáértéssel, oly nagy sikerrel tolmácsolták a próféták irásait, hogy munkájuk magyarosság, megbizhatóság s olvashatóság tekintetében mind máig nincs felülmulva.

Az első bibliafordítás, melyről bizonyossággal állithatjuk, hogy Heltai munkája, az 1560-ban kiadott s összesen két kiadást ért *Zsoltár*. Megjelenése szorosan összefügg az 1560 január 20.-ki meggyesi zsinattal s János Zsigmond fejedelemhez intézett dedicatiója az erdélyi kalvinismus segedelemkérése.[1] Az előszóban arról értesülünk, hogy nem kis fáradsággal készült e forditás,[2] épen azért kéri az olvasót, ne birálja szigorúan tévedéseit.[3] A könyvnek e jóakaratra tényleg szüksége is van. Noha maga utal[4] a zsoltárok dallamosságára, a forditásnál sehol nem alkalmazkodik valamelyes ritmushoz. Ez különben Károlyi forditásának is hibája. Pedig az énekek fölé irt ad notam jelzés[5] dallamra utal. A prózai forditás után itélve, Heltai nem adhatta a zsoltároknak kielégitő forditását. Nemesupán idegenszerüségekkel tarkitja stilusát,[6] de a szöveget

[1] Ezt kimutattam Heltai cz. monogr. 39–40. lapján. Érdekes, hogy az ajánló levél végén Frater György megöletése 1560 februárius 20-ra van téve. A gyors munka hibája ez.

[2] „Ezzen könyörgec minden Istenfélő iámbor keresztyéneknec, hogy eszt e munkát, mely nem igen kichin: mert én tudom, mibe vagyon ennékem, ides szűvel és csendesz elmenel vedgyéc. Tekéntvén erre, hogy szánszándéckal senkinec ártani, hanem mindeneknec használni akartam“. (+2 l.)

[3] „Tudom gyarló voltomat és elmémnek lassuságát, honnét könnyen megérthetem, hogy sok vétség nélkül nem leszen ez e munka“. (+2 l.)

[4] „A psalmusoknak felűl való irásáról, melyet a deákok titulusnak neveznek, semmi bizonyos dolgot nem mondhatok. Mert ezekről mind a régi keresztyéni doktorok, mind a mostaniak igen különböznek. De még a zsidó doktorok is ezeken nem férhetnek össze. A mint énnekem tetszik, nem igen szükség ezekről nagy szorgalmatossággal tudakoznunk, mert csak egy néhány igéeskével akarta a próféta megjelenteni avagy a helyt, holott a szent gyülekezetben kellett a psalmust énekelni; avagy az énekeseknek rendit. Mert külemb-külemb rendek voltanak az éneklőknek. Avagy a vigasságnak tövé szerszámokat, mert efféle sok volt a zsidóknál. Avagy a psalmusnak röviden való értelmét. Egyebet erről a felül való irásról nem mondhatunk“. (+1 l.)

[5] Pl. *XXII. psalm.* „A főénekestől éneklendő a hajnali szarvasról, avagy a hajnalcsillagról“.

LVII—LIX. LXXV. psalm. „A nótára: Ne vesszesd el“.

LVI. psalm. Ad notam: „Messze az idegenek között való néma galambról“.

XLV, LXIX, LXXX. psalm. Ad notam: „Rózsáról“.

LX. psalm. Ad notam: „A bizonyságtételnek virágáról“.

[6] *Sajátos szavai*: fennelködnek (= dühösködnek), megkentő (= választott, t. i. Krisztus; v. ö. Károlyinál: megkent király), én pedig megkentem az én királyomat, miglen (= meddig), gonoszságos, nyomodja (= tapodja), fenesség (= düh), ezzenért (= ezért), szükségkort (= sz.-ben), elborultak (= bemerültek), villamás (= villámlás), zöndiléss (= zengés), hitság (= hivalkodás), sápolodás (= gyötrelem), stb. *Germanizmusok*: olyanok mint a por, melyet a szél elfuja (A_3), Sionra, az én szent hegyemre (eh. Sionon . . .) (A_3), te ütöttél arczul minden ellenségimet (A_4), érts meg kiáltásomat (5 zs.), az ő tetejére száll (= fejére) 7. zs.), az urnak beszédi tiszta beszédek, mint

sok helyen félre érti.[1] Azt, hogy néhol szabadon átdolgoz,[2] ezuttal nem rójuk hibájául. E vétségeknek csak egy része a gyors munka következménye; a másik a forditás alapját tevő szövegek hibáinak átvétele. Minő szövegeket használt Heltai? — nem jegyezte föl s csupán a héber[3] szövegre utal, azonban tüzetesebb vizsgálás után kimutatható, hogy a Vulgata mellett különösen Luther bibliáját forgatta.[4]

Heltai, mint exegeta nem ér fel Gyulaival. Ha Mózes könyvei elé irott bevezetésének azon sorait, melyekben a szentirásnak históriás könyvei vannak ismertetve, összevetjük Heltainak *A biblia második része* elé irt bevezetésével, a különbség igen feltünően mutatkozik. Gyulai minden könyv tárgyalásánál megmagyarázza a czimet, majd rátér a tartalomra, végül a könyv hasznosságát bizonyitja; s mindezt frappáns rövidséggel. Heltai 12 oldalnyi bevezetésében ájtatos módon int e könyvek szent voltára s kér, tartsuk meg a bennük foglalt igazságot. Sehol semmi nyoma annak a kritikai érzéknek, mely Gyulainál található.[5] Mégis e kötet a zsoltárhoz

a tégelbe megtisztitott ezüst és hétszer megpróbáltatott (12 : 7), Uram, miglen elfeletkezel én rólam oly igen? (13 : 2), megmentettél a nyomorgatott népet (18 : 28), te adtál énnekem a te megszabaditásodnak paysát (18 : 36), te adtál őneki az ő szivének kivánságát (21 : 3), anyámról való születésemtől fogva (22 : 11), az egyenesen áll az én lábam (26 : 12; Meyn fus steht auff der ebenen — Luthernél, i. h.), meg ne vesd engemet (27 : 9), stb.

[1] Csak néhányat idézek a feltünőbbek közül: *„Mikoron szorongatásba volnék, te tágitottál engemet.“* Heltait a szoros-tág ellentét tévesztette meg, főleg azonban a Vulgata, mely a 4 : 2 e helyét igy forditotta: „in tribulatione dilatasti mihi“. Luthernél: „du mich trostest ynn angst“. The holy Bible is: „thou hast enlarged me when was in distress — a minek az értelme s a Luther-féléé is tisztább, mint pl. a legújabb Herrmann-féléé. „In Bedrängnis schafftest du mir Raum“.

„Az én magasságimba állatott engemet“ (18 : 34) a Vulgataban igy van: „super excelsa statuens me“, a mi egyebet jelent. Heltai forrása minden kétséget kizáróan Luther bibliája, a hol az idézett hely: „und stellet mich auff meyne hohe“. E vers Károlyinál sem egészen értelmes: a szarvas és a vár egymással szembeállitva zavarólag hat. Luther helyes értelemre gondolt, anélkül, hogy azt ki is tudta volna fejezni. Angolban a két mondattag értelme szorosan kapcsolódik: „He maketh my feet like hinds'feet, and setteth me upon my high places“ (33).

Mint ezt azóta a kritika kimutatta, Luther több zsoltárt hibásan forditott. Úgy látszik, Heltai is tudott erről, mert néhol öntudatosan a helyes szöveget forditja, más szóval Luther bibliájánál a Vulgatát megbizhatóbbnak tartotta. Csak egy példa is igazolja ez állitást. Luther a 20 : 10.-et igy forditotta: „Hilff herr, Der konig erhore vns zur zeyt wenn wyr rüffen“. Ez igy hibás. A Vulgata szerint: „Domine, salvum fac regem: et exaudi nos in die, qua invocaverimus te“. Heltai a V. után igy forditja: „Az Úr megoltalmazza a király: meghallgat minket, mely nap őtet segitségül hivjuk“. Stb.

[2] Pl. 26 : 2. stb.

[3] 14 : 1. utáni jegyzetben.

[4] Ha valamely szónak magyar jelentése nem jut eszébe, mint Komjáthy Benedek, Heltai is több szót közöl, egyet rendesen, a másikat zárójelben. Pl. 1 : 2 „gyönyörüsége (kedue)“.

[5] Feltünőnek tetsző állitásom igazolására ide igtatom a Heltai-féle exegesis kivonatát: Istennek segitségével megtolmácsolta a szent könyveket,

képest haladást mutat. Az az öt év, mely a zsoltárok leforditása óta eltelt, Heltainak nemcsak formaérzékét növelte, de magyaros nyelvérzékét is nagyban fejlesztette.

melyekbe befoglalva vannak szép és drágalátos historiák. E könyvek nem fabulák, hanem rakvák a profétáknak mondásival, sőt a mit a több profétàk az ő irásokban megirtanak az Urnak igéreti, avagy fenyegetései felől, hogy miképpen teljesitette isten: e könyveknek históriáiban nyilván megmutattatik. Ez irásnak szentsége felől soha senki nem kételkedett, még a zsidók sem. Ez irásokat nem csak olvasni, de tudni is kell, a tudókat Isten felmagasztalja, a gyalázókat pedig gyalázatba kergeti. E rendeléstől senki ne térjen el, noha kisértésből Isten az istentelenekt ek sokszor kedvez s a félőket próbára teszi. Erre igen szép példák vannak e könyvekben. (Itt következik a jók és gonoszok közti különbségnek hosszadalmas összehasonlitása.)

Dr. Borbély István.

Sz. 71—1910.

Az Egyh. Képv. Tanács körlevele.

1. Az egyházköri t. esperesi hivataloknak.
2. A theologiai intézeti t. bizottságnak.
3. A kollegiumi t. igazgatóságnak.
4. A székelykereszturi gymn. t. igazgatóságának.
5. Az E. Főtanács t. tagjainak.

Tekintettel arra a támadó, gyanusitó hirlapi szerepre, melyet a kereszturköri unitárius lelkészkör lapja, az „Unitárius Egyház" közigazgatási hatóságainkkal és vezetőinkkel szemben maga elé tüzött és gyakorol; tekintettel arra, hogy nevezett egyházi lapban püspökünk, főtanácsunk, jogügyi bizottságunk és főtanácsot alkotó egyházi tanácsosaink és képviselőink oly hangon vannak aposztrófálva, hogy azt szó nélkül hagyni nem lehet, addig is, mig az Egyházi Főtanácsnak alkalma nyilhatnék azzal foglalkozni, az Egyházi Képviselő Tanács kötelességének ismeri a támadást és gyanusitást megfelelő visszautasitásban részesiteni. Minthogy pedig ezt tennie hirlapi uton, hatósági tekintélyével nem egyeztethető össze: ezen az uton teszi meg nyilatkozatát, felhiva egyházköri esperes atiait, intézkedjenek az iránt, hogy az felolvastassék mindenik egyházközség közgyülésében és terjesztessék a legközelebbi egyházköri közgyülés elé.

Kedves hitrokonaink, szeretett atyánkfiai!

Mióta szeretett egyházunkban a nélkülözést és létért való küzdelmet, úgy szellemi, mint anyagi téren, az alkotás, előrehaladás és térfoglalásra való átmenet váltotta fel s a szorongató külső nyomás alól az egymásra utalt, összetartó erők szabadabb mozgáshoz jutottak: a hagyományos unitárius szellem, mely az összetartásban, egymás megbecsülésében és támogatásában mint értékes talizmán szállott reánk őseinktől örökségül, mintha veszíteni kezdett volna varázserejéből.

Mintha az előhaladásban versenyre kapott vágyódások, az egyház terén is szabadabb mozgást élvező érvényesülési törekvések, centrifugális irányban távolitanának minket egymástól s az így képződő űrt elhidegülés, bizalmatlanság töltené be, a minek egymásra terülő rétegein a szeretetlenség zúzmói, sőt már-már a gyűlölködés tövisei eresztenének gyökeret, a növényvilág eme számkivetett elfajzásai ott a tenyészet végső határain, a hol a melegség sugarai nem találnak visszaverődésre . . . Mintha a társadalmi és politikai életben már semmi kíméletet nem ismerő surlódások, villongások, a minden tekintélyt leromboló durva támadások és mohón élvezett s továbbitott gyanusitások légkörének fertőzése, áttörve az egyház határain eddig fennállott vesztegzárt, már itt is lerakni kezdené vészthozó bacillusait.

E komor gondolatok és elszomorító megfigyelések elnyomhatatlanul törnek elő unitárius egyházi életünk utóbbi éveinek mind szenvedélyesebben nyilvánuló mozgalmainak hatása alatt.

A hamis jelszavaknak kezdetben talán játszi, de hovatovább mind komolyabb alakban nyilvánuló, meggondolatlan, veszedelmes becsempészése itt is teremni kezdi fanyar gyümölcseit. A *központ és vidék* olyatén szembeállitása pl., mintha itt elnyomás- és elnyomatásról lehetne beszélni, mintha nem ugyanolyan egyház-szeretet, gondos körültekintés, önzetlen munkásság és áldozatkészség lelkesitené benn és a periférián az egyház nagyobb vagy kisebb hatáskörü munkásait, mintha az egyik részen a kijátszás, másikon az őrállás szerepe volna hivatása legjobb erőinknek, mintha kormányzásra hivatott vezetőink és testületeink belátása, bölcsesége, köteles gondoskodása, nem az egyház összességére, hanem csak érdekkörökre irányulna s ennélfogva az egyház bizalmának letéteményét érdemtelenül bitorolnák és anathémánál egyébre már nem számithatnak: mindezek a feltevések

egyházi közéletünkben oly veszedelmes, munkakedvet bénitó és lelki odaadást leromboló hatást eredményezhetnek, a minek pótlására és kiegyenlitésére a mi kicsiny seregünk nem rendelkezik megfelelő erőfölösleggel.

Azért, anélkül, hogy a tárgyilagos birálat jogosultságát, az egyéni vélemény szabadságát és a sajtó elfajulástól ment nemes hivatását távolról is érinteni vagy korlátolni akarnók, nemcsak személyi, hanem főként legbecsesebb erkölcsi érdekeink motivumából, sajnálatunkat és megütközésünket kell nyilvánitanunk azon ismételt, de legközelebbről hatványozott mértékre emelt indokolatlan támadásokkal szemben, melyek a székelykereszturi unitárius lelkészkör égisze alatt megjelenő „Unitárius Egyház" hasábjain és „Keresem az igazságot" czimü mellékletében, egyházkormányzatunk ellen napvilágot láttak, tiszteletlen hagon és kiméletlen kézzel érintvén, országos közbecsülést élvező főpásztorunk személyét, azét a kimagasló főpapét, a ki magán és egyházi életében, irodalmi és szónoki tevékenységében, kormányzási sikereiben annyi hasznos szolgálatot tett s egyéniségével, minden körben annyi rokonszenvet és bizalmat ébresztett egyháza iránt, hogy őt a püspöki széken minden következő nemzedék elé példányképül állithatjuk s fogja is állitani az elfogulatlan egyháztörténelem.

Sajnos, hogy ily tiszteletlen, bántó hangnak, éppen egyházunk köréből kellett a nyilvánosság előtt elhangzani. S bár ez még a mi körünkön kivül is visszatetszéssel, elitéléssel találkozik, mi azt hallgatásunkkal, a ma élő unitárius nemzedék rovására irni, még sem engedhetjük, s azért, mint elszomoritó megtévelyedést öntudatos kötelességérzettel visszautasitjuk.

Vissza kell utasitnunk továbbá egyházi főhatóságaink hivatalos ténykedésének s szabályszerü és végérvényes határozatainak olyatén megbélyegzését, mintha ezekben nem a köz, hanem a személyes érdekek szolgálata, a jog és igazság elnyomására, az egyház megkárositására való törekvés, vagy annak elnézése nyilvánulna meg.

Ha ilyesmi Egyházi Képviselő és Főtanácsunk kormányzó müködésében föltételezhető volna, ez az egyházi ügyek szolgálatában és vezetésében olyan erkölcsi dekádencziát jelentene, a milyenről egyháztörténetünkben példát nem ismerünk s a minek megállapitása el kellene söpörje minden vezető emberünket méltatlanul elfoglalt helyéről. De magunkról ilyen lesujtó bizonyitvány kiállitására a támadókat hivatottaknak és illetékeseknek el nem ismerhetjük s

eljárásukat a legenyhébb itélettel, a legnagyobb foku meggondolatlanságnak kell minősitenünk.

Éppen ilyen jogügyi bizottságunk meggyanusitása egy még ezután végzendő funkciójával szemben.

A mi szakbizottságaink dijtalanul, az egyház ügyei iránti szeretetből müködnek s a rendelkezézünkre álló szakértőkből vannak összeállitva. S azon előnyös helyzetben érezhetjük magunkat, hogy éppen jogügyi bizottságunkat sikerült úgy megalakitani, hogy az ország bármely más hasonló testületével megbirja az összehasonlitást s egyházunk nagyfontosságu érdekeiben elévülhetetlen érdemeket szerzett. Szakképzettséggel, jogi lelkiismerettel és egyházunk szeretetével mindenesetre oly mértékben felruházott egyének alkotják e bizottságot, hogy az ők gyermekes, könnyelmü lekicsinylése nekik semmit se árthat, reánk az egyházra nézve azonban azzal a veszélylyel jár, hogy a tiszteletérzést és bizalmat a kevésbbé önálló gondolkozásu emberek körében megingathatja. Ebből pedig idővel olyan erkölcsi veszteség származhatik, a mit a támadók egyáltalában nem látszanak mérlegelni, különben óvakodniok kellene a rombolás gyönyörétől.

Tanácskozásaink és tárgyalásaink vezetésében tetsző és nem tetsző mozzanatokat tárgyal a birálat s mindezt oly gonosz célzattal, hogy eddigelé kifogástalanul bevált kettős elnökségünk közé éket ütvén, oda is a meghasonlás átkos szellemét beplántálja. — S tovább menve egyenlő jogosultságu egyházi tanácsosainkat és képviselőinket két ellenséges táborra osztja s a kik az övétől eltérő véleményen voltak, befolyásolt uszályhordozóknak bélyegzi, a kik az egyház minden részéből a gonoszság védelmére összegyüjtve, 79-en hamis taktikai vezetéssel buktatták meg a 14 puritán harczoló igazát.

De hát mégis: ki ruházta fel akkora jogosultsággal és ily megdöbbentő bátorsággal az igazság állitólagos keresőjét, hogy az egyház tiszteletreméltó képviselőit, vele legalább is egyenraugu hitrokonainkat ilyen tömegesen és kegyetlenül nyaktilózza. Egy kis önmérséklet és szerénység talán többet használna a kisebbségnek is, az ügynek is, mert Ilyés próféta tüzes szekeréről éppen nem illik sárral dobálózni.

S ha mindezek az érdes hangok legalább in camera caritatis hangzanának el, bár akkor is fájna az egymásratörés szomoru látványa, melyet az unitarius szellem eddig nem ismert, legalább kifelé

megóvhatnók az egyenetlenség árnyától egyházunkat: de hogy orbi et urbi sajtó útján harsonázzuk egymás gyalázását, vezetőink és főhatóságaink meggyanusitását és ellenségeink káröröménék prédájává tegyük hagyományos összetartásunk összeomlását: e tűzcsóvával való veszélyes játékot tovább hallgatagon nem nézhetjük s minthogy az az időpont és alkalom még távol van, a mikor és a hol tiszteletreméltó főpásztorunk és egyházi főhatóságunk a bántalmakat megfelelő módon elháríthassa: Egyházi Képviselő-Tanácsunk, felelőssége érzetében és azok nevében kötelezve érzi magát, hogy az egyház zajongó gyermekei elé a *quo-usque* atyai komoly intelmével lépjen s véleményét a történtekről ezen az úton, a mely előtte nyitva áll, körlevél alakjában közölje, az alaptalan támadásokat és méltatlan gyanusításokat visszautasítsa, intézményeink és hatóságaink intact reputációját védelmezze és védelembe ajánlja s hitrokonainkat arra kérje, hogy az atyafiságos szeretet és bizalom melegét keblükből kialudni ne engedjék s a hagyományos összetartásban, egymás megbecsülésében és a felsőbbség kötelező tiszteletében magukat felkapott jelszavak által megtántoríttatni ne engedjék, mert ha botránkozásnak lenni kellett is, mesterünk intelme szerint: jaj a botránkoztatónak!

Atyafiságos szeretettel: A magyarországi Unitarius Egyház Képviselő-Tanácsának Kolozsvárt, 1910. évi január hó 15.-ik napján tartott üléséből.

Br. Petricherich Horváth Kálmán, egyházi főgondnok, elnök.

Végh Mihály, titkár.

Gyöngymondatok.

(Újkori iróktól.)

Kormányzat.

A kormányzatban despotismust alapitani akarni annyi, mint kötözött karokkal és lábakkal járni akarni; ez az egész világ találékonyságának sem sikerülhet. *Labouleye Eduard.*

A zsarnok kormány végtelen polip, mely csápjait mindenüvé elnyujtja, mindent magához ragad, mindent elfoglal és mindent megfojt. *Labouleye Eduárd.*

Az alattvalók bizalma a kormányzat valódi életelve s ekkor az magát fentarthatja évszázadokig is. *Gentz.*

A kormányzat mestersége abban áll, hogy minél több pénz legyen felvéve az állampolgárok nagy részétől, mely egy más résznek adassék. *Voltaire.*

Akarod-e, hogy a népek megszünjenek forradalmárok lenni? Lépjél fel bátran az újitás terére, hagyj fel nyiltan mindenkorra azzal a végzetes tannal, mely a kormányérdekeket a társadaloméitól elkülöniti. *Girardin Emil.*

A szabad kormányzatnak kettőre van szüksége: az ország erélyes avatkozására a közteendőkbe s azok ellenőrzésébe. *Guizot.*

A képviseleti kormányzás szervezett igazság, élő értelem, fegyverzett erkölcsiség. *Royer—Collard.*

Bámulatos, mily könnyen kormányozhatják kevesen a nagyszámu népet. Ennek oka nem a kormányerő, mert a nép mindig legerősebb, hanem a közvélemény. *Hume.*

Régi monarchiák és egy új köztársasági kormány között harag szokott uralkodni. *I. Napoleon.*

A legtöbb kormány akkor, mikor a közvélemény fellépik a régi visszaélésekkel szemben, nem azon igyekszik, hogy annak újitással eleget téve, az ellenszegülést megelőzze, hanem oda gondol, hogy azzal szembe magát megszilárditsa, megszilárditva a visszaéléseket. *Constant Beniám.*

Minél tovább látja az ember a vélemények különbségét, annál többre világosodik a teendők megválasztásában. *Corneille Péter.*

A kormánytagokat szaporitani annyi, mint a kormányzat vétkeit többiteni; mert azok nélkül senki sem lépik kormányra. *Marmontel.*

Korona.

Sár és hamu minden arany, melyből korona készül. *Jókai.*

A korona az az aranykarika, melynek nyugtalan a központja. *Saphir.*

A korona köteles igéretét beváltani; ha ezt nem teszi, az alattvalók fel vannak mentve az övék alól. *Chateaubriand.*

A király sötét homlokán fényes koronát hord. *Beranger.*

Kölcsön.

Ha kölcsön nem adok, haragot szerzek; ha adok, pénzem veszendő; jobb a haragot kiállani, mint barátságot és pénzt együtt veszíteni. *Luther.*

Költségvetés.

A költségvetés az a könyv, melyben több a szám, mint az élcz, több a forint, mint a szabadság, melyet némelyek nevetnek, mely majd mindenkit megrikkat, — mely a királyok és ministerek élete s az adókötelesek halála —, mely a nép könnyeit és verejtékét gyurja, dagasztja, hogy abból aranyat süssön, — mely a munkát a henyék előnyére megadóztatja —, mely egy nemzet összehalmozott megtakaritásait meggondolatlan és balgatag kiadásokban elpazarolja. *Saphir.*

Költészet.

A költő és a sorsharag
Egy anyaméhből született;
Ikertestvérek voltak ők,
Együtt bolygák az életet.
Fa, mint most, akkor is virult,
Árnyában sok megnyugodott;
De használt a költőnek is:
Ágáról tört koldusbotot. *Petőfi.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Az Erdélyi Muzeum Egyesület emlékfüzete. Összeállitotta *Kelemen* Lajos titkár. Az 50 éves jubileumra készült. Czélja az egyesület multjának népszerübb ismertetése s jelen állapotának feltüntetése. Az előbbivel az egyesületnek Kelemen Lajos által alaposan irott története, az utóbbival a tárgyak rövidre fogott ismertetése foglalkozik, melyeket a tárak igazgatói vagy szakemberei irtak. A füzetet az összes múzeumegyesületi tagoknak dijtalanul megküldték s az egyesület jubileumi ünnepén 1909. nov. 25. én a megjelent közönségnek 500 példányban, az 5 tárban ugyanakkor 100—100 példányban ingyen osztották ki.

A kik az E. M. E. titkári hivatalához (Kolozsvár Egyetemi könyvtár) fordulnak érte, azoknak dijtalanul megküldik.

Czimerlevelek. Gyüjtötte *Sándor* Imre. I. füzet (1551—1629.) 149 czimerrajzzal. Kolozsvár. Gámán. 1910: VI+124 l. — *Sándor* Imre e füzete a *Genealogiai Füzetek* czimeres mellékletéül adott ivekből gyült könyvvé. A szerkesztőn kivül 17 munkatársa közül néhai *Koncz* József, *Köblös* Zoltán, *Kelemen* Lajos, *Lukinich* Imre és *Magasházy* Béla közöltek benne a legtöbbet. Unitárius munkatársai közt ott látjuk az Ifj. *Biás* István és *S. Gyulay* Richárd nevét. A kiadott 150 czimereslevél közlésmódja egyöntetü. Elől a czimereslevél rövid magyar kivonatát találjuk, utána a teljes szövegü latin czimerleirás s melléje a czimertanban szokásos hét szin jelzésével a czimer rajza jön. A rajzok mind *Sebestyén* József festőmüvész munkái. Sok az eredetinek szép másolata. A hol a czimeres levél czimertani tanuságokat vagy köztörténeti adatokat tartalmazott, ott a czimerleirás után az ilyen részleteket is közlik, s igy a füzet e tekintetben több helyen érdekes adatokat nyujt. A 150 czimerszövegből csak egy van olyan, (a 36. sz.) mely nem magyar nemességet ad, német szövegü s tévedés és kár volt a sorozatba foglalni. A többiek tulnyomólag erdélyi családokra vonatkoznak. Mivel köztük számos tömeges nemesités van: a füzetben tulajdonképpen

mintegy 1000 nemes nevet és czimerét találjuk, kikről a füzet végén gondos névmutató ad számot.

Az unitárius családok közül ott látjuk többek közt a kihalt Kolozsvári *Balásffy* (1582.) és a Homoródszentmártoni *Biró* (1612.), a hajdani hires Kocsárdi *Gálffy* (1577.), a Várfalvi *Egyedffy* (1610.), az Abrudbányai *Kósa* (1598.), két Homoródalmási *Kovács* (1620 és 1629.), a *Sárosi* másként *Barabás* (1617.) és a kihalt nevezetes Pókai *Sárosi* (1619.), a ma is virágzó Tarcsafalvi *Tarcsafalvy* (1607.) és a *Vaska* (1628.) családok különböző érdemekkel szerzett czimereit. A 335 újtordai testőr gyalogosban (1619.) valamint Báthory Gábor 1610. és 1611. tömeges nemesitésében számos unitárius család őseinek nevére ismerünk. — Szalay Pál szakácsnak (1580.) az unitárius Csáky Dénes tanácsúr pártolása szerez nemességet. Nem érdektelen megemliteni, hogy Váradi Szabó Balázs és testvére Pál 1564-i czimeres levelét utóbb az unitárius Pókai Sárosyak javára hamisitották, a kiknek 1764-ben ezt a marosvásárhelyi kir. tábla bizonyára jóhiszemüleg, hiteles átiratban is kiadta.

Az előszóban Sándor Imre szól az erdélyi heraldikáról. A füzetet közelebbről Brandenburgi Katalin és I. Rákóczy György (1630—1708.) már összegyüjtött czimereslevelemek sorozata követi. Ára 2 korona. Megrendelhető a Genealogiai Füzetek szerkesztőségénél (Kolozsvár, Wesselényi-utcza 7.). *(K. L.)*

KÜLÖNFÉLÉK.

Magyarországon az elmult év a protestáns egyházak külső viszonyaiba bizonyos javulást hozott. Az állam megkezdte a prot. egyházak segélyezését is. Gr. Apponyi Albert vallás- és közokt.-ügyi minister előterjesztésére az 1848. XX. t.-cz. alapján a képviselőház megszavazta az államsegélyt és igy a prot. egyházi intézmények szükségei némi kielégitésben részesülhetnek. De ezt csak kezdetnek lehet venni, mert az aránytalanság a róm. kath. egyház dotatiói és a protestánsokéi között nem kisebbedett, mikor a protestánsok segélyezésével egyidejüleg a róm. kath. egyház egy vagy más czimen ujabb dotatiókat kapott. — A vallási szabadelvüségre két jelentős mozzanat tünik fel az elmult évről. Az egyik gróf Tisza

István, e világos eszű államférfiu beszéde, melyet „Protestans hit és felvilágosodás“ czimen a Magyar prot. irod. társaság gyülésén mondott; a másik dr. Prohászka Ottokár róm. kath. püspöknek az „Egyházi Közlöny“-be irt „Karácsonyi élet“ czimü czikke. A ref. egyházi főgondnok, mint folytonos fejlődést fogja fel a protestantismust. Egyenesen kimondja, hogy „minden dogma emberi mű s magán viseli annak a kornak bélyegét, a melyben megszületett. Könnyen kimutatható ókori, zsidó, görög, középkori german világnézleteknek nyoma egyik vagy másik dogmának keletkezésénél . . . A dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni nem lehet. A tantételeket a magunk lelkének benső szükségletei szerint kell idomitni és krisztusi alapon a tökéletesebb hitet felépiteni“. — A tudós r. k. püspök hasonlóan haladást kiván a vallásban s illetve »alkalmazkodást“, „uj alakulást“. A vallást mint elévülhetetlen életet tekinti, „mely formákat teremt s a régi formát el tudja hagyni, hogy újat alkosson“. A modern katholicismusnak hangja csendült ki a nyilatkozatból, a dogmákra nézve tartózkodóbban, de az egyház társadalmi viszonyaira annál nagyobb merészséggel. — Készséggel jegyezzük fel e mozzanatokat, melyek annak a tanubizonyságai, hogy a vallási szabadelvüség kezd más egyházakban is jelentkezni és tért foglalni, idővel talán magában a róm. kath. egyházban is.

— A mult év nagy veszteséget is jelent, nemzeti veszteséget, egy prot. kitünőség halálában. Gyulai Pál költő és kritikus, ifjabb korában a kolozsvári ref. kollegium tanára, a mult évben eltávozott az élők sorából. Jeles költő és a szép próza elsőrendü képviselője volt s irodalmi tanulmányaiban és emlékbeszédeiben az irodalmi értéket biztos szemmel néző kritikus.

A ref. egyház az elmult esztendőben jubileumi évet ült, Kálvin János reformátor születésének négyszázadik évfordulóját, az összes protestansok érdeklődése mellett.

A jelen 1910. év az unitarius egyháznak lesz jubileumi esztendeje Dávid Ferencz reformator születésének emlékére, mit bizonyára osztatlan figyelemmel fog egyházunk megünnepelni.

Egyházunkra vonatkozó statisztikai adatok 1908-ból, a m. kir. kormány ez évi müködéséről és az ország közállapotairól az országgyülés eleibe terjesztett jelentésből:

Összes népesség 1908. év végén Magyarországon 73510. Horvát-Szlavonországban 9, együtt 73519. A mi 3330-al kevesebb, mint a mennyi az egyházi népesedési kimutatás szerint számitva van. Általában az országos statiszt. hivatal és az egyházi adatok

között többnyire mindenütt különbség van, a mi azt mutatja, hogy az illetők a mi egyházi adatainak egybeállitására nem nagy gondot forditanak.

Anyaegyházak száma 110, társegyház 3, leány 62. Lelkész 113, segéd 3, nyugalmazott 3, növendékpap 14. Kongruát élvezett 104 magasabb, 2 kisebb képzettségü lelkész, együtt 115945 koronát. Kereszteltetett újszülött 2091, felnőtt 4, együtt 2095. Egyházi kimutatás szerint 2107. Különbség 16. A szülöttek száma 2155. Ezekből törvényes 2083, nem törvényes 341. Tekintve, hogy csak 2107 kereszteltetett meg egyházunkban, 48 más egyház lelkésze által kereszteltetett meg. Konfirmáltatott 1336. Egyházi kimutatás szerint 1327. Különbség 9. Házasság köttetett egyenlő vallásu 396, nem egyenlő 257, együtt 653. Egyházi kimutatás szerint előbbi 400, utóbbi szintén 257. Együtt 657. Különbség 4.

Ez azonban csak az egyházilag is megkötött, illetőleg egyházunkban megáldott párok száma, mert az anyakönyvi hivatalok kimutatása szerint unitáriusoknak más vallásuakkal kötött házassága nem 257, hanem 339, még pedig róm. katholikussal 94, gör. katholikussal 27, reformátussal 198, ág. evangelikussal 7, gör. keletivel 11, izraelitával 2.

A gyermekek vallására nézve ezen 339 vegyes házasságkötésnél 21 esetben történt megegyezés arra nézve, hogy azok egy vallásban, még pedig 15-nél az apa, 6-nál az anya vallásán fognak neveltetni. A megegyezésekből 12 esetben az unitárius, 9 esetben a másik fél vallására. E szerint 3 nyereségünk volt a megegyezésekből. Az egyházi kimutatásokban lelkészeink ilyen megegyezésekről semmit sem tudnak.

Házasságok érvénytelenitése és felbontása vegyes vallásu házasságokban, hol az egyik fél unitárius volt 34, tisztán unitárius házasok között 44, együtt 78.

Áttérések egyházunkból a róm. kath. vallásra 18 férfi, 37 nő, együtt 55; gör. kath.-ra 4 férfi, 3 nő, együtt 7; ref.-ra 17 férfi, 56 nő, együtt 73; ág. ev.-ra 5 férfi; gör. kel.-re 3 nő; izraelitára 2 nő, a mi összesen 145 lélek.

Ezzel szemben az unitárius vallásra tért róm. kath. 8 férfi, 11 nő, együtt 19; gör. kath. 8 férfi, 5 nő, együtt 13; ref. 25 férfi, 50 nő, együtt 75; ág. ev. 1 nő; gör. kel. 3 férfi, 2 nő, együtt 5; izr. 4 férfi, 2 nő, együtt 6; összesen 119. Ez úton a lélekveszteség tehát 26 volt.

Az egyházi kimutatás szerint egyházunkból csak 87 tért át más vallásrra, egyházunkba pedig 136-an léptek át más vallasról. Melyik a hitelesebb. Minden bizonynyal az országos statisztikai kimutatás. Azonban e szerint is 1896-tól 1908-ig bezárólag az áttérésekkel egyházunknak 554 nyeresége volt.

Felekezetnélküli lett 1908-ban 2 férfi. Az egyházi kimutatásban erről sincs emlékezet. 1896-tól 1908-ig 24 férfi és 20 nő, együtt 44, a kikből ez idő alatt visszatért 5 férfi, 8 nő, együtt 13.

Kivándorolt Amerikába 109, Romániába 134, más európai államba 4, más földrészre 4, együtt 251 unitárius. Ezekből visszatért Amerikából 119, Romániából 31, együtt 150.

Halálozás felnőtt 1620, ebből 7 éven alól 642. Egyházi kimutatás szerint 1464. Különbség 156. Ez mégis igen nagy különbség.

Elemi iskolánk volt 35. Ebből 6 osztályu 25, 5 osztályu 5, 4 osztályu 5. Áll. segélyben részesült 31 iskola 25,721 koronával. Egy tanitós 28, két tanitós 6, 4 tanitós 1, összesen 44 tanitó. Az áll. elemi iskoláknál is alkalmazva van 42 férfi és 3 nőtanitó, együtt 45. Tanulók száma a 35 iskolában 1905. Az iskolákban 9—10 hónapig folyt a tanitás 2-ben, 8—9 hónapig 23-ban, ragály miatt 8 hónapnál rövidebb ideig 6-ban, későn nyittatott meg 4-ben. Kapcsolatban ismétlő iskola 26-ban, gazdasági 2-ben.

Állami elemi iskolába járt 4394, községibe 947, róm. kath.-ba 116, örmény kath.-ba 13, gör. kath.-ba 9, ref.-ba 124, ág. ev.-ba 32, egyesült protestánsba 2, gör. keletibe 12, unitáriusba 1476, izraelitába 6, társulatiba 7, magánba 15 unitárius tanuló, együtt 7152, ismétlőbe 2094. — Ipari iskolába: államiba 48, községibe 206, társulatiba 3, együtt 257. Ebből fiú 254, leány 3. — Kereskedő iskolába: államiba 1, községibe 3, társulatiba 8, együtt 12. — Polgári iskolába: fiú államiba 57, községibe 29, együtt 86, leány államiba 98, községibe 13, róm. kath. ba 8, ref.-ba 7, ág. ev.-ba 1. társulatiba 1, magánba 11, együtt 139, fiúk és leányok együtt 225. — Kisdedóvónő-képzőben 1, tanitó-képzőben 36, tanitónő-képzőben 30. Felsőbb leányiskolába: államiba 11, községibe 3, ref.-ba 2, társulatiba 1, együtt 17.

Főgymnasiumunknál Kolozsvárt rendes és helyettes tanár 14, bejáró hitoktató és más 7, tanuló 311, fentartási költség 128.528 korona. Érettségire jelentkezett 38, jelesen vizsgázott 8, jól 9, elégségesen 13, javitóra 7, ismétlésre 1 utasittatott. — Székely-Kereszturi gymnasiumunknál rendes és helyettes tanár 9, bejáró 3, tanuló 184, fentartási költség 51,532 korona. — A tordai gymnasiumunk megszünvén, arra itt nem terjeszkedünk ki.

Az intézetek vagyona 1,677.654 kor. Állami segélyben részesültek 53.289 kor., tandijakból bejött 14.129 korona, felvételi s más mellékesen szedett dijakból 11.817 korona, egyéb forrásokból 135.601 korona, összesen 214.836 korona. Kiadások személyi illetményekre 103.544 korona, dologi szükségletekre 81.645 korona, átmenetiek 10.895 korona, ösztöndijakban 18.752 korona, öszszesen 214,836 korona.

Tanári személyzet unitárius: tanitó-képzőben 4, tanitónő-képzőben 1. Felsőkereskedelmi: államiban 1, községiben 1, társulatiban 3. Felsőbb leányiskolában 2, gymnasiumi: államiban 13, róm. kath-ban 2, unitariusban 31. szakiskolákban: államiban 4, községiben 2, öszszesen 64.

Felsőbb tanintézeti hallgatók: budapesti egyetem jog- és államtud. karán 11, orvosi 3, bölcsészet 2, gyógyszerészeti 1, ösz-

szesen 17; kolozsvári egyetemen jog- és államtud. 58, orvosi 7, bölcsészeti, nyelv és tört. 21, menynyiség- és természettan 7, gyógyszerészi 2, összesen 95; kir. József műegyetemen épitészeti szak 2, mérnöki 1, gépészmérnöki 2, öszszesen 5; egri érseki lyceumban 1; máramarosszigeti ref. jogakadémián 1; kolozsvári theol. 20. Felsőbb tanintézetek hallgatóinak száma öszszesen 139. — Országos m. kir. képzőművészeti főiskolába Budapesten 1, szinművészeti akadémián 1, zeneconservatoriumban 1, ének- és zeneképzőben 5, Fodor-féle zeneiskolában 3; zeneconservatoriumban Kolozsvárt 12; zeneiskolában Szatmárnémethiben 1; Temesvárt 2. Ezeknek száma öszszesen 26. — Árvaházakban: államiban 7, megyeiben 1, nőegyleti Kolozsvárt 4, más egyesületi 1, együtt 13 árva. — Vakok országos intézezében Budapest 1, siketnémaintézet Kolozsvárt 1, hülyék menházában Rákos-Szent-Mihályon 1, javitó-intézetben Aszódon 2, Kassán 1. — Állami gyermekmenhelyeken Budapest 10. Kecskemét 1, Kolozsvár 21, Marosvásárhely 42, Nagyvárad 4, Pécs 2, Rimaszombat 2, Szabadka 1, Szeged 16, Veszprém 1. Ezeknek száma együtt 100. — Bábaképző-intézetben Budapesten 1, Kolozsvárt 3, Nagyszeben 2, együtt 6. —

Dr. Székely Ferencz koronaügyészt az új kormányban igazságügyi ministerré nevezték ki s ugyanakkor a vallás- és közoktatásügyi ministerium ideiglenes vezetésével is megbizták. Az állam törvénye megengedi, de a gyakorlat szerint szokatlan jelenség, hogy unitárius vallásu emberre ruházzanak az állami szolgálatban ily tisztségeket, s arra még nem is volt eset, hogy a vallás- és közoktatásügyi ministerséget, akár ideiglenesen is, nem katholikus egyénnel töltsék be. A napilapok s különösen a katholikus egyháziak nem is hagyták ezt megjegyzés nélkül, sőt Várossy Gyula kalocsai érsek a főrendiházban ez ellen kifogást is emelt. Mikor jutunk oda, hogy egy unitárius vallásu állampolgárnak ministerré kinevezése épp oly rendes dolognak tartassék, mint egy róm. katholikusé, a mint ez a közügynek javára a nyugati államokban történik? Dr. Székely Ferencz fel van ruházva mindazokkal a tulajdonságokkal és kellékekkel, melyeket ily állások megkivánhatnak; vallásánál fogva pedig a szabadelvüségnek és türelemnek hive.

Wendte W. Ch. az amerikai unitariusmusról e jellemző sorokat irja: „Channing, Parker Tivadar, Hedge, Bellows és Freeman Clarke vallásos szellemének, tanultságának és bátorságának köszönhetjük, hogy az unitárius hitelvekhez való ragaszkodás ma sokkal erősebb, s hogy az unitárius hitelvek ma általánosabban ismertek és szélesebb körre terjednek, mint ezelőtt bármikor. A szabadelvü vallásos gondolkozásnak e képviselői négyféle bizonyi-

tékkal, a szentirásból, történelemből, észből és a dolgok természetéből vett bizonyitékokkal mutatták meg ellenfeleikkel szemben elveiket. S védelmük oly mély, meggyőző és ékesszóló volt, hogy ellenfeleik egymásután hallgattak el, sőt közülök nem egy megtért. Longfellow, Chadwick hymnusai ma nemcsak az unitárius énekeskönyvben találhatók, hanem más énekeskönyvekben is. És ha a világ gondolkozóit megkérdezik, hogy ki a legjellegzetesebb amerikai, mint bölcselő, költő, iró és ember, azt hiszem, mindenik Emersonra gondol, kinek iratai újabb és újabb kiadást érnek, hogy megtartassanak Amerika jövő nemzedékeinek. Az állami életet illetőleg az unitarismus rámutathat Adams János, Adams Quincy János, Fillmore, Jefferson köztársasági elnökökre, számos ministerre, senatorra és biróra. E példák azt mutatják, hogy a szabadelvü vallásos hitnek éltető és alakító ereje van“.

Longfellow. A Szász Károly forditásaiból nálunk is átalánosabban ismert amerikai jeles költő 1807-ben febr. 27.-én született Maine államban Portlandben. Iskoláit végezve először a Bowdin Collegeben volt tanár. 1835-ben pedig a modern nyelvek tanára lett a Harvard egyetemen, a Boston melletti Cambridgeben. Itt élt és munkált mindvégig. Lakása az a történelmi nevezetességű ház volt, melyben Washington szállásolt 1776-ban, mikor a hadsereg vezérletét átvette. Az egymásután megjelenő kötetek Longfellowt a legnépszerübb költővé teszik. Az emberek könyvnélkül tudják verseit. Bizalmat, jóindulatot és szellemet lehelnek e költemények s megnyugtatólag hatnak a lélekre. „Excelsior“, „Az élet zsoltára“ visszhangzik mindenfelé az ifju emberek ajkán. De legnagyobbszerü költeményei mégis a „Hiawatha“ és az „Evangeline“. Dante forditása pedig szöveghűség és a nyelv dallamossága tekintetében felül áll minden más angol forditáson. 1882-ben márt. 24.-én halt el. Kellemes és tiszta költészete természetéből folyt. Szeretetreméltó jelleme előtt a felekezeti elfogultság, ellenszenv is elhallgatott. Még pápista kortársai is a legmelegebb elismeréssel adóztak Longfellownak, ki az unitárius egyháznak volt hű és kegyes tagja.

Statistika. Dr. Zeller H. német statistikus szerint a világ összes népeinek száma 1,544,510,000; ebből keresztény 534,940,000, mahomedán 175,290,000, izraelita 10,860,000; más vall. 823,420,000. A más vallásuakból 300,000,000 Confuciust követő, 121,000,000 buddhista. Szóval midden ezer lélekből 346 keresztény, 114 mahomedán, 7 izraelita és 533 más vallásu.

Gyászhirek. Ádámosi és tordátfalvi *Végh István* ny. p. ü. titkár, egyháztanácsos életének 67-ík évében jan. 19.-én Alvinczen elhunyt. Nagyszámu rokonság gyászolja az erősszervezetü és vidám kedélyü férfiunak hirtelen jött halálát. — Gyöngyösy Béla főerdőtanácsost nagy veszteség érte, szeretett neje *Gyöngyösy Béláné* abrudbányai *Fikker Berta* jan. 30.-án történt halálában. A bánatos férj és gyermekei: Berta, vargyasi ifj. Daniel Lajosné, Zsolt, Ibolyka és István és számos rokon fájlalják mindenekfelett az elhunyt nőt, ki társadalmi és jótékonysági téren is egyik ismert alak volt. — Cseszeliczki *Szilvássy Gizella* — báró Kemény Gézáné febr. 1.-én más létre szenderült. Széplaki Petrichevich Horváth Gábriella, széplaki P. gróf Horváth Rudolf, széplaki báró P. Horváth Arthnr, P. Horváth Ida, losonczi báró Bánffy Ferenczné nagynénjüket gyászolják a 71 éves korában kiszenvedett, kitünően gazdálkodó jó nőben. Teteme Kolozsvárról Hadrévre szállittatott és ott helyeztetett végnyugalomra. — Aranyosrákosi *Létay Domokos* sinfalvi lelkész, egyh. tanácsos, életének 65-ik, házasságának 42-ik, paposkodásának 40-ik évében febr. 5.-én Sinfalván megszünt élni. Az érdemes lelkipásztort siratja gyülekezete s a család részéről Aranyosrákosi Létay Domokosné, Török Etelka neje, Létay Árpád, Létay Nelly Topercer Elekné, Létay Ilona Endes Sándorné, Létay Margit gyermekei s számos rokon. Földi részét Toroczkóra szállitották és ott helyezték el a családi sirboltba.
